

HATÁRTALAN Régészet

ára: 1490 HUF
8,14 EUR
756 DIN
29,8 RON

ARCHEOLÓGIAI

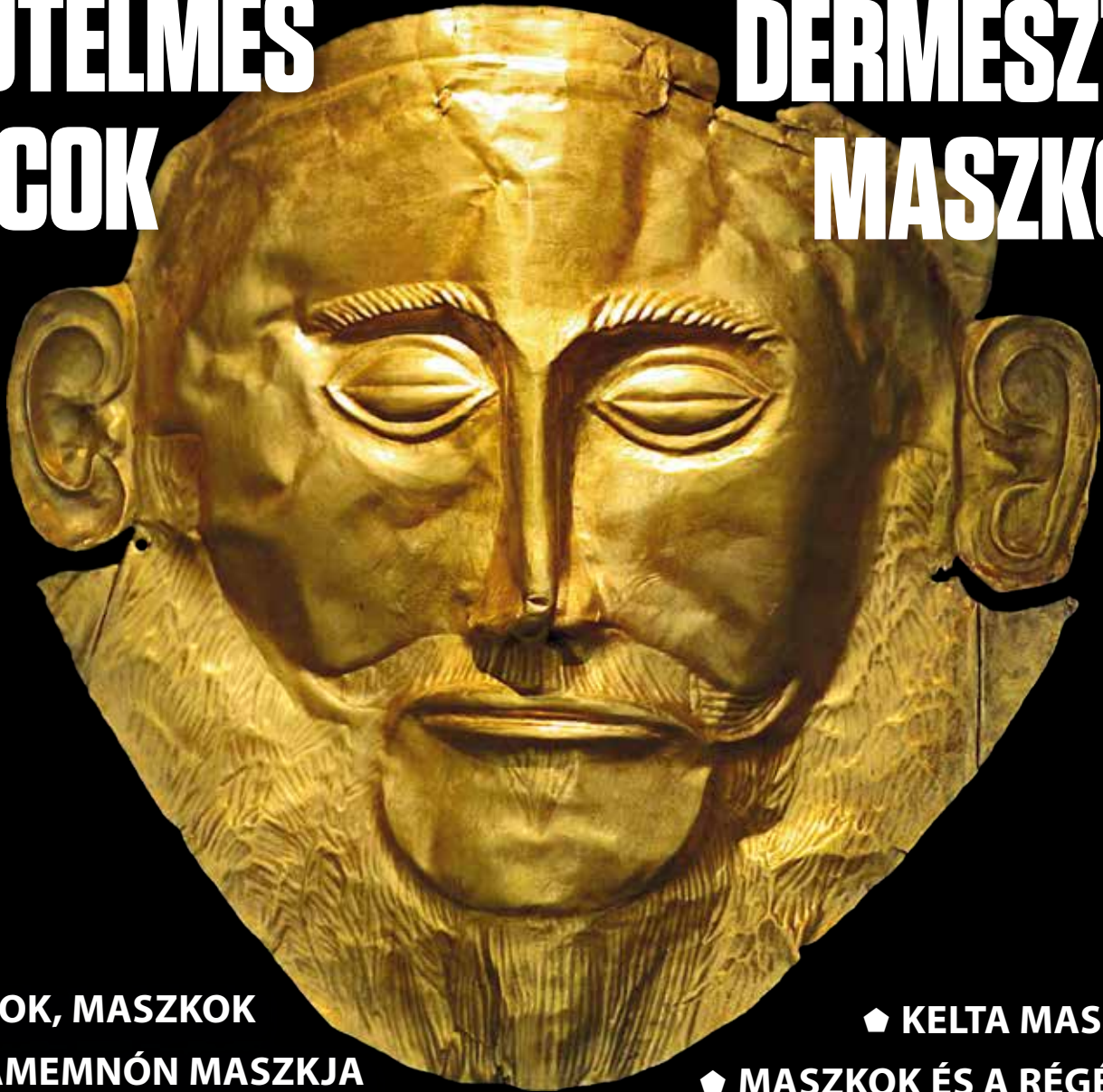
MAGAZIN

VII. évfolyam 3. szám - 2022

www.hatartalanregeszet.hu

REJTELMES ARCOK

DERMESZTŐ MASZKOK

◆ ARCOK, MASZKOK
◆ AGAMEMNÓN MASZKJA

◆ KELTA MASZKOK
◆ MASZKOK ÉS A RÉGÉSZET

Maszkabál
az újkorban

Rákóczi-falvi
aranyember

Tánc a
fekete halállal

◆ CÍMLAPSZTORI ◆ KONTEXTUS ◆ LELŐ-HELY ◆ MIZUJS? ◆

vatera

vateranumizmatika.hu

A LEGNAGYOBB MAGYAR NUMIZMATIKAI PIACTÉR

- Több mint 70 000 numizmatikai termék
- Havi több mint 20 000 adásvétel a numizmatika kategóriában
- Online aukciók és azonnal megvásárolható termékek
- Biztonságos vásárlás pénzvisszafizetési garanciával
- Egyszerű vásárlás, kényelmes eladás

vateranumizmatika.hu

AHOL A VEVŐK ÉS AZ ELADÓK EGYMÁSRA TALÁLNAK

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg bisztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

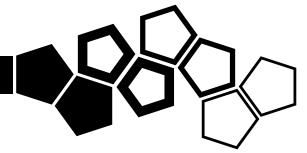
HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 1490 Ft

Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető
Felföldi Szabolcs

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor
Bácsmegi Gábor

Képszerkesztő
Keresztes Noémi Ninetta

Litauszki Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor
Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés
Magyar Milán (Móra Ferenc Múzeum)

Donka Gergely

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregeszet.hu

A magazin Facebook-oldala

Határtalan Régészet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVIÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján,
a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirvelofizetes@posta.hu címen
és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen
és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 3.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

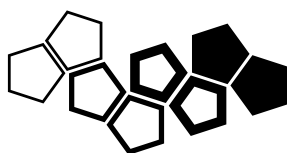
Rejtelmes arcok, dermesztő maszkok (egy nehéz időszakban)

Kedves Olvasóink/Barátaink!

Az elmúlt hónapok történései és az előttünk álló időszak sajnos a *Határtalan Régészet* életében is döntő fordulatokat hozott, illetve várhatóan továbbiakat hoz majd. A papír világszerte árának drasztikus (két-háromszoros!) növekedése rendkívüli helyzetbe hozta az nyomtatott

lapok piacát. Nagy szomorúsággal hallottuk, hogy együttműködő partnerünk, a *BBC History* is befejezte magyarországi működését, a lap többet nem jelenik meg itthon. Az Önök töretlen bizalmának, szeretetének köszönhetően egyelőre a *Határtalan Régészet* még tartja magát, de ehhez változtatásokra volt szükség, amit a lap kézhezvételekor Önök is tapasztalni fognak. Nem csupán a lap árát voltunk kénytelenek megemlíteni (az emelés kizárólag a papír megnövekedett árát igyekszik kompenzálni), de a terjedelmet is csökkentenünk kellett. Ez utóbbi esetben végül nem a „fűnyíró elvet” követtük, azaz nem vettünk el mindenhol, hanem lényegében kivettük azokat a rovatokat: képregény, blogoló stb. amelyek talán kevésbé voltak népszerűek, annak érdekében, hogy a „szintiszta” régészetből az olvasók ugyanannyit kaphassanak, mint eddig. Így bár a magazin valamivel rövidebb lett, a legértékesebb tartalmak terjedelme érdemben nem változott. Egyúttal arra biztatunk mindenkit, hogy ha szeretik lapunkat, s szeretnék a jövőben is izgalmas témáinkat olvasni, fizessenek elő, vigyék a magazin hírét, biztassák ismerőseiket is a lap megvásárlására, előfizetésére. Nehéz hónapok/évek várnak ránk, s amikor azon kell töprengeni, hogy vajon a sár-ga csekket hogyan fogjuk befizetni, akkor egy lap megvásárlása/előfizetése nyilván nem prioritás, de ilyenkor Churchill szavai jutnak az eszembe, aki a II. világháború alatt azzal utasította el a színházakat, a kultúra költségvetésének megkurtítására vonatkozó egyik előterjesztést, hogy „akkor miért is harcolunk, ha nem a kultúránkért”. Kicsit ezt tesszük mi mostani lapszámunkban is, amelyet az arcábrázolásoknak és a maszkoknak szenteltünk. Már a pattintott kőkor, azaz a paleolitikum embere is törekedett arra, hogy saját magát is megörökítse valahogy a barlangok falán, avagy apró szobrok formájában. Ezek az ábrázolások azonban még sokkal inkább az emberi test formáját, arányait igyekeztek visszaadni, az arc ekkor még nem hangsúlyos, sokszor mintha nem is létezne. Némi időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az első emberi arcábrázolások is megszülessenek. Azután viszont alig volt olyan régészeti korszak, kultúra vagy nép, amelynek különféle tárgyain: így edényeken, szobrokon, vereteken stb. ne ábrázoltak volna emberi arcokat. Noha azt, hogy pontosan kiket is ábrázolnak e portrék, zömmel nem tudjuk, ezek mégis közelebb vihetnek bennünket az egykor volt emberekhez, ahhoz, hogy miképp látták/láttatták magukat. Sokszor ezeknek az ábrázolásoknak a szakrális, vallási szerepe is felmerült, mint ahogyan az is, hogy ezek egy része inkább maszkot ábrázolt, mint valódi emberi arcot. A maszkok pedig valóban végigkísérik az emberiség kultúrhistoriáját. A *Határtalan Régészet* 2022. évi harmadik száma tehát e rejtélyes arcábrázolások és a néha meglehetősen dermesztő maszkok és az azok háttérében meghúzódó különféle hiedelmek és vallási elképzelések nyomába ered.

Felföldi Szabolcs
Főszerkesztő

◆ Címlapsztori 5

Arcok, maszkok, ábrázolások, jelentések – Z. KARVALICS LÁSZLÓ 5

A régészet találkozása a maszkok legkorábbi megjelenésformáival,
s ezek szerepe az újkőkor időszakában – RACZKY PÁL 9

Rejtőzködő kelta maszkok – TANKÓ KÁROLY 18

Maszkok a görög–római világban – NAGYILLÉS JÁNOS 21

Ki rejtőzött Agamemnón maszkja mögött?
– A műkénéi uralkodók nyomában – PALUCH TIBOR 25

Halotti szemfedők a honfoglalás korából – BALOGH BODOR TEKLA 32

Mexikói maszkok tegnap és ma – GYARMATI JÁNOS 36

◆ Kontextus 40

Afrikai titkos társaságok maszkjai – FÖLDESSY EDINA 40

Maszkos táncok: a mongol *cam* – BIRTALAN ÁGNES 46

A madárcsőrű doktor tánca a fekete halállal – KERESZTES NOÉMI NINETTA 50

◆ Lelő-hely 54

Egy maszkos rézkori emberábrázolás Szombathelyről – ILON GÁBOR 54

A rákóczi falvi aranyember és más emberalakok az avar korból
– RÁCZ ZSÓFIA 56

Jó a halott a háznál! Az iváncsai „koponyamaszk” – KESZI TAMÁS 60

◆ Archeokaland 64

Maszkabál a kora újkorban. Avagy mire készüljön az ember,
ha meghívót kap egy török kori farsangba? – ZAY ORSOLYA 64

◆ Helló, tudomány! 68

Ami a maszk mögött rejtőzik – GYARMATI JÁNOS 68

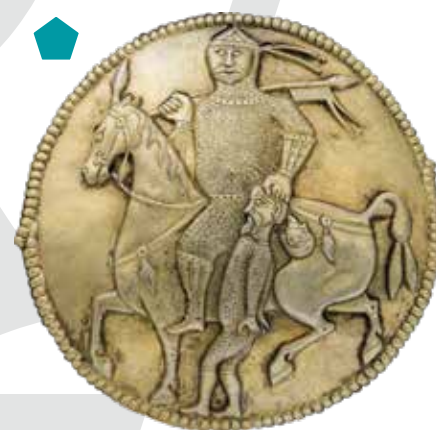
◆ Mizújs? 73

Rövid hírek – BÁCSMEGI GÁBOR 73

◆ Indiana Jones és barátai 75

Játék – KIRÁLY KITTY 75

Recept – A farsangi fánk – ZAY ORSOLYA 76

ARCOK, MASZKOK, ÁBRÁZOLÁSOK, JELENTÉSEK

A Nahal Hemar-barlangból előkerült maszk

A Hébron mellett előkerült maszk

Atizenhatodik ismert (és egyúttal talán legrégebbi, akár 9500 éves) neolitikus kőmaszkra 2018 őszén bukkant egy izraeli település a hegyekben, Hébrontól délre. Mindezt 35 évvel azután, hogy az utolsó hasonló tárgy előkerült, és négy évre rá, hogy valamennyi ismert darabot 2014 márciusában, egy izgalmas kiállításon a nagyközönségnek is bemutatták Jeruzsálemben. S annak ellenére, hogy hiteles, megbízható, ásatáson és dokumentált formában előkerült leletnek mindössze egyet tekinthetünk, amelyet a Nahal Hemar-barlangban találtak, a szakemberek egy egységes kultúra korabeli képviselőinek tartják az ugyanarról a földrajzi területről származó és nagyjából ugyanannyi idős, hasonló anyagból készült és hasonló technikával megmunkált, egy és két kilogramm közötti súlyú kőmaszkokat. Ezekről azt is sikerült megállapítani, hogy idősebb férfiak koponyaformáihoz illenek, szinte tökéletesen simulnak az arcra, és úgy vannak kifúrva kétoldalt, hogy további kiegészítőket lehessen hozzájuk erősíteni.

A legvalószínűbbnek azt tartják, hogy a maszkok fontos ősök portréi lehetnek, amiket talán a családok által birtokolt földterület tulajdonának időszakos, kultikus megerősítési ceremóniáin használhattak (ahogy aztán később a középkorban az egykor szigorú és olykor kegyetlen határjárásokból is vidám népünnepélyek lettek). S annak ellenére, hogy valóban ez a térség a letelepedés, a földművelésre és az állattenyésztésre való áttérés magterülete, használhatták egészen másra is a maszkokat. De bármilyen funkciót sikerül majd egyszer azonosítani, egyedül az biztos, hogy egy jóval hosszabb és összetettebb történet egyetlen fejezetéről beszélhetünk csak. A kezdetekhez pedig időben egészen távolra kell visszaugranunk.

Minél nagyobb méretű csoportban élnek együtt a főemlősfajok, az egyedek arca (a régiségben: pofázmány) annál inkább elveszíti színeit és ríktó szőrpamacsait: átláthatóvá, letisztultabbá, dísztelenebbé válik. Az állati viselkedés kutatói szerint ez annak köszönhető, hogy az egyszerűbb arcon megjelenő kifejezések gyorsabban és hatékonyabban kódolható információkat közvetítenek, így nagy szerepet játszanak a csoporttagok viselkedésének összehangolásában.

A társas életmódot folytató állatokkal foglalkozó szakemberek hol 8–15, hol 10–40 elkülöníthető mimikai üzenettípust vélnek azonosítani. Ezzel szemben (Csányi Vilmos szerint) a csupasz emberi arc ennek többszörösét, akár 150–200 különböző jelet is képes kifejezni, de létezik olyan álláspont is, amely szerint a finom jelentéskülönbségekkel és intenzitásváltozatokkal ez a szám akár hétezerig is felszaladhat! Gondoljuk csak el, milyen mesterien hangolt szabályozórendszer ez. Az érzelmek, a szándékok, a gondolatok felismerése és ezen keresztül a másik várható cselekvésére való előzetes felkészülés nagyobb sikeressége jelentősen csökkentheti az alacsonyabb hatásfokú koordinációs képesség miatt fellépő idő- és energiaveszteséget.

A Homo fajra mindemellett még egy másféle evolúciós nyomás is hatott: a csoporttagok arca nagy egyedi változatosságot mutat. A közösség minden tagja így lesz jól azonosítható és elkülöníthető, akár már arcrészlet alapján is felismerhető. Ennek a genetikailag is nyomon követhető szelekciós tényezőnek a meglétét már a Neander-völgyi és gyeiszovai ember esetében is sikerült bizonyítani.

Mi, emberek nemcsak kiemelkedően jók vagyunk az arcfelismerésben (az agyban külön terület szakosodott erre), hanem ennek az erős idegrendszeri behuzalozásnak köszönhetően még ott is velünk szembe forduló humanoid arcot (két szem, orr, száj) vélünk megpillantani, ahol valójában csak szabálytalanul göcsörtös fatörzset, érdekesen gomolygó felhőt vagy furcsán odaégett pírítóst kellene látnunk. Ez az érzékcsalódás a *pareidolia* nevet kapta, és létezése erős bizonyíték amellett, hogy elménk még az efféle kapcsolási-értelmezési hibákkal együtt is különleges szerepet tulajdonít az arcnak. Másfelől lehetővé teszi az erős stilizálást a maszkoknál, mert minimális formai elem is elég ahhoz, hogy felismerjük, egy arcot nézünk.

A *pareidolia* viszont nagy nehézséget okoz a régészeknek. Vajon tényleg arc ábrázolására töre-

A *pareidolia* több jellegzetes példája

Egy Neander-völgyi ősember rekonstrukciója a londoni Science Museumban

Miniatúr szobor Göbekli Tepe-ről

Neander-völgyi „művész” feltételezett arcábrázolása a Loire völgyéből

kedett a Neander-völgyi „művész”, amikor egy kovakődarab akár orrnak is tekinthető része alá egy csontot helyezett, hogy annak két vége szemet formázzon, miközben négy ponton alakította a kővet, hogy az jobban hasonlítson egy koponya ívéhez? Mennyire lehetünk biztosak abban, hogy a Göbekli Tepe lelőhelyen talált 11–12 ezer éves, furcsa miniatúr kőszobrocskák alkotói az arcforma elérésére törekedtek?

A fentiek miatt fokozott az izgalom mindig, amikor a régészek arcábrázolásokra bukkannak. Mennyiben képzelhető mögé egyediség (kifejezetten valakit, egy egykor élt „modellt” próbál-e ábrázolni), avagy a „konkrét” arc helyett egy „általános” arc inkább (valamiféle egyetemes emberit tükröz, azaz bárkit). Netán az arc mellé kell illesztenünk egy értelmezési keretrendszert, amely pontosan meghatározza, hogy milyen ábrázolástípusról beszélhetünk. Ki lehet az a fizikai valóságon túli, szimbolikusan megalkotott létező, aki-nek a vizuális reprezentációját (pontosabban: meghatározott sajátosságokkal leírható reprezentációjának valamilyen variációját) próbáljuk felismerni és megérteni a hozzá tartozó jelentésekkel, kulturális kódokkal együtt? Nagy a tét: hiszen ezek az ábrázolási sajátosságok nemcsak két dimenzióban, mozdíthatatlan síkfelületen, megformált tárgyakon tűnhetnek fel, hanem „visszaköltözhetnek” az emberi fejre is, például maszk formájában.

Emiatt a maszkábrázolásoknak is megkülönböztetett jelentősége van, hiszen ezek jóval régebbiek, mint a megtalált maszkok. A Trois Frères-barlang majd hússzezer éves, nagy méretű sziklafestményén agancsos maszkot viselő férfi táncol (minden bizonnyal egy sámán). A saharai sziklafestmények emberalakjai is legtöbbször sisakszerű maszkot viselnek.

A szemet szabadon hagyó, de minden mást elfedő maszk, a művelődéstörténet e hol bizzar, hol félelmetes, hol vidám vándora a szöges ellentéte mindannak, amit az evolúció az arccal művelt. A maszk megszünteti/eltünteti az egyediséget, az azonosíthatóságot, és radikálisan lecsökkenti a jel- és jelentéstermelő kapacitást. A japán *no* színházban használt *hannya* maszkok például három színnel és három szarvvariációval a démonná váló nők 9 különböző állapotát képesek kifejezni. Ha szemből nézzük, akkor ezen felül dühöt, haragot, gonoszságot sugároznak, de felülről inkább szomorúságot, csalódottságot, keserűséget, melankóliát fejeznek ki – miközben végső értelmük szerint oltalmat ígérnek a gonosz erőkkal szemben, és bölcsességre intenek az emberi kapcsolatokban.

A Trois Frères-barlang „sámánja”

No színházi hannya maszk Japánból

Görög színházi maszkok egy római mozaikon

Új-guineai duk-duk/tubuan maszkok

A legtöbb maszk azonban ennél jóval kevesebb jelentést hordoz, jellemzően maszkként egyet-egyét: adott karaktert, emberi őstípusokat, ártó vagy segítő lényeket. Szendi Gábor szavaival: már a legkorábbi darabok is mágikus erőhöz juttatnak, amelyek révén át lehet lépni egy másik világba, ahol a képmás nem megjelenít, hanem megtestesít. Nem olyanná, hanem ideiglenesen azzá tesz – és addig, amíg a mágia, a rítus, a szertartás, a viselés tart. A képzeletből tapasztalat lesz. Az út a „mássá alakuláshoz”, a pillanatnyilag adotton való túllépéshez, az ismeretlentől való félelem leküzdéséhez, az irányított átalakuláshoz, varázshatalom birtoklásához, a kozmoszt irányító törvényekkel való találkozáshoz, a személyiség rejtett oldalának feltárulásához vagy irigyelt képességek megszerzéséhez, a láthatatlanná és felismerhetetlenné váláson át vezet (kivéve a halotti maszkok esetében). A maszk azonban csak a személyt takarja el – az igazságot, a létezés mélyebb értelmét viszont felfedi. Az átlényegülés mindig megszemélyesülés is. Nem véletlen, hogy a maszk szó latin megfelelője, a *persona* a hangot felerősítő görög színpadi álarc elnevezéséből ered – és ma épp személyt, személyiséget jelöl.

Az afrikai, eurázsiai és amerikai kultúrák különböző maszktípusai mind-mind erre a közös gyökerre vezethetők vissza. Szinte mindenütt kialakulnak ősi, rituális formák és gyakorlatok, majd egy még kötöttebb, a drámajáték szerepkiosztásához igazodó használat, az antik Hellásztól a tibeti Lhamo-játékon át a japán színházformákig. E két „ág” persze sűrűn össze is kapcsolódik: az Indonéziában honos és nagy tiszteletnek örvendő neves topeng táncosoknak 30–40 különböző maszkja van, amelyet csak ők viselhetnek, mai napig senki más nem használhatja a bennük lakozó szellemek megsértése nélkül, és a maszkoknak a táncos halálának fizikai helyén kell maradniuk.

Maguk a maszkok, mint „önálló lények” is nagy becsben álltak a törzsi társadalmakban. Csakis ünnepi alkalmakkor vehették elő őket, külön nekik épített őrzőhelyeikről az arra jogosultak (azok a titkos társaságok vagy beavatási csoportok, amikhez tartoztak). Afrikában eleve csak férfiak hordhattak maszkot. Az új-guineai duk-duk és tubuan maszkok a világ más pontjain használt sok-sok hasonló társukkal a fegyelmezésben, a társadalmi normákhoz való hozzáidomulásban játszottak szerepet, sőt olykor még a büntetés vagy a megszegyenyítés eszközeivé is válhattak.

És pontosan ennek a fordítottja mindaz, ami a maszkok „harmadik életében”, a vásári komédiák vagy a dionüsiák és szaturnáliák középkorban újjászülető változatai, a karneválok során történik. Itt egy rövid időre épp a szabályok, a társadalmi távolságok, a valóság megszokott, hétköznapi rendje szűnik meg a maskarák jótékony takarásában. A commedia dell’arte vagy a koreai maszktánc elképzelhetetlen szatíra és társadalomkritika nélkül, a télűző, farsangi alakoskodás pedig (amelyhez a mi busójárásunkat meg annak Európa szinte minden országában fellelhető rokonait kell sorolnunk) vidámságot és szabadosságot csempész a hagyományt és az együvé tartozást erősítő, olykor többnapos eseményekbe.

Arc és maszk. Ábrázolás és jelentés. Bármekkora utat is tesznek meg ennek a lapszámnak az írásai térben és időben, mindig ebben a kétszer két elemű fogalomkapcsolati térben helyezik el a tárgyukat.

A RÉGÉSZET TALÁLKOZÁSA A MASZKOK LEGKORÁBBI MEGJELÉNÉSFORMÁIVAL, S EZEK SZEREPE AZ ÚJKŐKOR IDŐSZAKÁBAN

9

Raczky
Pál

A régészeti kutatások történetében bizonyosan meghatározó mérföldkő volt az a nap, amikor 1876 novemberében Heinrich Schliemann

– Mükéné romjai között ásva – egy mély sírakna alján megpillantott egy különösen gazdag sírmelléklettel körülvett emberi maradványt, s annak aranyból készített maszkkal fedett arcát. Ez volt az a szimbolikus esemény, amikor egy háborítatlan régészeti összefüggésben levő maszkot egy célszerűen kutató ásató először fedezett fel.

[A további részleteket lásd Paluch Tibor cikkében, ugyanebben a lapszám-ban – a szerk.] A maszk domborított részletei portrészzerű képet adtak egy bajszos, szakállas, méltóságot sugárzó férfiról. Schliemann meg volt ekkor győződve, hogy több ezer év távlatából a Homérosz által leírt, nagy hatalmú mükénéi uralkodó, Agamemnón aranyban időtállóvá tett arca néz fel rá a sírjából. Schliemann egyébként a mükénéi Atreida uralkodócsaládhoz tartozónak gondolt, akkor feltárt sírokban még további 4 aranymaszkot talált. A mitikus múlt és a modern jelen-

kor között ekkor létrejött egyedi találkozásban az egykori halott személy földi maradványa, a koponyát fedő, s egyéni vonásokkal rendelkező maszk, valamint az utókor megfigyelője fonódtak sajátos kontextusba. Ez a komplex viszonyrendszer azóta számos alkalommal jött létre egy-egy szerencsés régész kutatómunkája nyomán, a világ legkülönbözőbb helyszínein és a kulturális fejlődés legváltozatosabb szintjein, amikor egy-egy távoli múltbeli személyhez, avagy személyekhez kötődő maszk (is) előkerült. Mindezekon túl, a világ különböző anyagból és változatosan megformált maszkjai egytől egyig hordoznak valamiféle általános emberi tulajdonságra ható mágikus inspirációt: így szinte minden szemlélőt arra készítetnek, hogy a maszk mögé nézzenek, mögé gondoljanak, s átvitt értelemben a világ látható dolgainak háttérére is kíváncsiak legyenek.

A Heinrich Schliemann ásátása nyomán Mükéné egyik mély aknasírjából 1876-ban előkerült egyik arany halotti maszk (A sírkőr, V. sír). Az egyik ott előkerült sírt akkor a mitikus mükénéi uralkodó, Agamemnón földi maradványaiként azonosították. Ez volt az első régészeti megfogható alkalom, amikor egy ásató, egy személyiséghez köthető sír maszkjával szembesült

A régészet találkozása a maszkok legkorábbi megjelenésformáival

10

Az eddig vázolt, régészeti szempontú megközelítésből kiviláglik, hogy általában a ma ismert maszkok egyszerre töltik be az összekötő kapocs és az elválasztó elem szerepét a látható és a nem látható szférák között. Felsejlik tehát az a logikai következmény, hogy az álarcok, maszkok valójában két különböző „világot” feltételeznek, s tárgyiasságukban e „világok” érintkezési zónájának egy-egy példáját testesítik meg. Ezek az előzmények talán bizonyos intellektuális vezérfonalat is adhatnak egy-egy adott korhoz köthető maszkok esettanulmányaihoz, így az újkőkori példák, s azok közvetlen előzményeinek bemutatásához is.

Különös szerencse, hogy az 1914-ben Franciaországban felfedezett Trois Frères-barlang legbelső részének falán található fantasztikus, mintegy 350 állatalakból álló képegyüttesben a járószinttől 4 méteres magasságban egy különös alak is megformálásra került.

Ez a „Varázslónak”, vagy „Szarvasistennek” nevezett, kb. 14.000 éves figura emberi és állati testrés-

A tőrőkországi Göbekli Tepe lelőhely monumentális kör alakú építményei a T alakú nagy tartóoszlopokkal a neolitikum kialakulásának kezdetéről (Dietrich et al. 2015, Abb. 2. nyomán)

A dél-franciaországi Trois Frères-barlangban agancsos maszkkal ábrázolt „varázsló” alakja az őskor végéről (Floss 2010, Abb. 12. nyomán)

szek kompozíciójából áll. Az ábrázolás legizgalmasabb része az alak feje, amely valójában nem egyértelműen azonosítható, de leginkább egy fülesbagolyszerű arcot jelenít meg, s ezen pedig egy agancspár látható. A tudományos elemzések szerint a kép egy állatfejjel elmaszkírozott, s testét állatbőrökkel fedő emberi alakot ábrázol, amelynek további jellemzője, a lépő testhelyzet, a mozgás határozott illúzióját kelti.

Henri Breuil, a „barlangi művészet” első nagy híré francia kutatója az 1920-as években ezt a különös személyt sámánnak tartotta, s a barlang e legmélyebbi részét őskori szentélynek, ahol a mindennapok világától elrejtve rituális szertartások valósulhattak meg. Breuil megközelítését követve, a Trois Frèresbarlang lelőköriülményeiből ma is azt hangsúlyoznánk, hogy ezen a helyen, a külvilágtól elzárt sötét környezetben nagyobb vadászó-gyűjtögető emberi csoportok számos alkalommal találkoztak valamiféle nem hétköznapi cél által vezérelve. Henri Breuil-t követően André Leroy-Gourhan általában a délnyugat-európai barlangok díszített környezetét az akkori kőkori világkép kicsinyített modelljének gondolta, s a keresztény templomok architektúrájában megépített szent térrel hozta összefüggésbe, ahol a mindennapoktól elkülönülő rituális események történtek.

A letelepült, növénytermesztésen és állattartáson alapuló új életforma, a neolitikus gazdálkodás hajnalának időszakából, nagyjából a Kr. e. 10.000 környékéről származó lelőhelyről, a délkelet-anatóliai Göbekli Tepéről

Göbekli Tepe lelőhelyről származó kőből faragott durva emberi maszk a neolitikum kialakulásának kezdetéről

De vajon mik azok a jellemzők, amik a földrajzi távolság ellenére (Európa és a Közel-Kelet) szembetűnő hasonlóságot jeleznek az előbbieken kiemelt jégkor végi két lelőhely (Trois Frères-barlang és Göbekli Tepe) régészeti értékelésénél? Mindkét esetben a mindennapok életterétől elkülönülő helyszínnel szembesülünk, az egyik egy természetes barlang sötét belső környezetében, a másik egy mesterségesen épített monumentális architektúra „színpadán”. Mindkét esetben az így használt tér falait bizonyos ikonográfiai szabályok rendszerében létrejött díszítések fedik, ráadásul e terekben bizonyos koegráfia szerinti közösségi események bizonyítékait fedezhették fel. A rekonstruálható események egyik fontos mozzanatát mindkét esetben álarcot viselő, s talán teljes testüket is álcázó különleges személyek jelenléte, aktív részvétele képezte.

az 1995-ben megkezdett ásatások monumentális kőépítményeket hoztak napvilágra. A nagy méretű kör alakú létesítmények külső vázát 4 méter magas T alakú monolitikus oszlopok alkották, s a tetőt egy vagy két, 5 méternél is magasabb központi oszlop tartotta. Ezeket az oszlopokat kígyók, skorpiók és mindenféle veszélyes ragadozók bevésített alakjai, valamint geometrikus motívumok díszítették. A vizsgálatok kiderítették, hogy az egykori, még igen mobilis életmódot folytató közösségek e helyen összegyűlve időről időre közösen fejlesztették tovább ezt a nagy architektúrát, amely ugyanakkor nem egyszerűen lakhely funkcióját töltötte be ebben az időben. Ezzel párhuzamosan nagy lakomázások, ünneplések nyomait is fel lehetett fedezni a kiásott romok között. Ezen túlmenően azok az emlékek, amik egy igazán megkülönböztetett eseménysor epizódjait sejtetik ebben az épített környezetben, azok éppen a figyelmünk központjában álló, kőből készült maszkok itteni maradványai. A Göbekli-Tepén tett régészeti megfigyeléseket összegezve, talán érthető, hogy miért is nevezte ezeket az építményeket az emberiség első templomainak Karl Schmidt, e törökországi helyszín első német kutatója.

Az arc részén agyagtapasztással és a szemek helyére beültetett kagylóval díszített koponya a palesztinai Jerikóból a neolitikum kialakulásának kezdetéről (Ashmolean Museum, Oxford nyomán)

A felsorolt régészeti példák háttérben egy nagyon fontos emberi evolúciós változást sejt a régészettudomány kognitív kérdésekkel foglalkozó irányzata, s ez a változás a több millió éves emberré válás végső szakaszában, viszonylag rövid idő alatt következett be a vándorló

A szíriai Tell Aswad lelőhelyen talált agyaggal tapasztott koponyáinak együttese a neolitikum kialakulásának kezdetéről (Harward University, Shelby White and Leon Levy Program for Archaeological Publication, Fig. 1. nyomán)

vadászó-gyűjtögető életforma körülményei között. A gondolkodás minőségi átalakulását Clive Gamble abban látta, hogy a szociális csoportok kapcsolati határai néhány tízezer év alatt térben és időben drámaian kiterjedtek. Ez valójában azt jelentette, hogy egy adott közösséghez tartozóknak számítottak ezután azok az egyének is, akik nagy távolságban, a mindennapi vizuális érintkezés körén kívül voltak. Ugyanígy kiterjedt a közösségi kapcsolatrendszer a múltbeli halott egyénekre is. Ha ennek a körülménynek mélyebben utánagondolunk, akkor ez azt jelenti, hogy egy olyan új közösségi tér jött így létre – jelentősen kibővítve a mindennapok érzékelhető terét –, amiben a távoli és a múltbeli, sőt a remélt jövőbeli szereplők együtt jelenhettek meg. Tudjuk, hogy az őskor korábbi időszakának kognitív fejlődése nyomán ki kellett alakulnia a formatartó köeszközökről alkotott belső, hosszabb távú memóriában őrzött képeknek, hiszen csak ez tette lehetővé, hogy egyes őskorú emberek és embercsoportok e belső mintákat követve, a tárgyaikat újra és újra reprodukálni tudják ugyanazon stí-

A Steinhardt Gyűjteményből származó három kőből készült álarc, vélhetően Izrael területéről a neolitikum kialakulásának kezdetéről (Hershman 2014, 25. oldal képe nyomán)

Agyagból-gipszből mintázott fej a palesztinai Jerikó lelőhelyéről, a neolitikum kezdetéről (Burenhult 2007, 233. oldal képe nyomán)

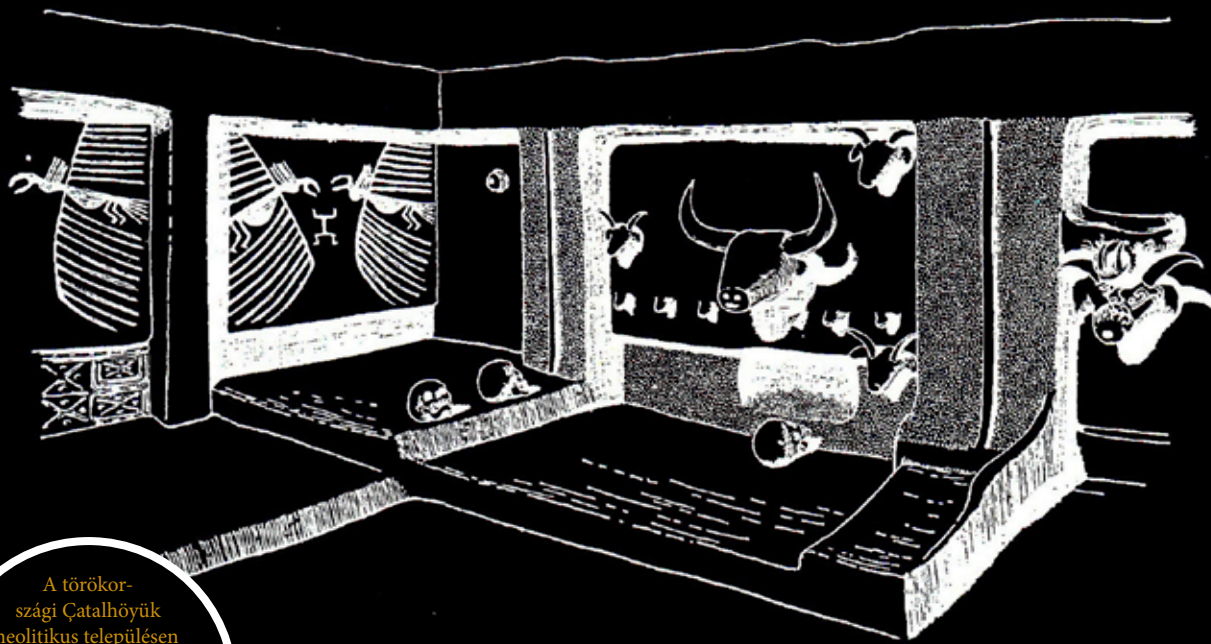
összefüggésekben tehát egy szélesebb, rétegzett világ elválasztó zónájának egy-egy kis határfelületét testesítették meg.

A Merlin Donald és Clive Gamble nyomán az előzőekben vázoltak szerint a *Homo sapiens* fejlődésében fontos, de kívülről nehezen megfogható agyi, kognitív folyamatok zajlottak le kb. Kr. e. 70.000-től kezdődően, mielőtt a növényi, állati domesztikáció, illetve a letelepült életmód megjelent kb. Kr. e. 10.000 körül az úgynevezett termékeny félhold területén, Elő-Ázsiában. Az itteni első tartós használatú, sokszor dombba magasodó települések egyszerre váltak egy-egy nagyobb közösség, valamint a halottaik közös lakhelyévé. A közel-keleti ásatások nyomán az Ian Kuijt által rekonstruált eseménysorban az elhunytakat először a telepeken kívül helyezték el, majd a szerves részek lebomlása után egyes kiválasztott egyének maradványait bevitték a településre, s a házak padló alá temették el ezeket, így tehát az élőkkel egy fedél alá kerültek. Mindez nyilvánvaló bizonyítéka az élők és holtak egy közösségben való ke-

luszjegyekkel kísért formában. Ezek után a gondolkodási folyamat újabb szintjét jelentette az, amikor a korábban külön-külön kezelt környezeti és tárgyi elemek belső képei egy-egy egyéges, szintetizált képpé álltak össze. Egy további nagy előrelépés pedig az lehetett, amikor a közvetlenül meg nem tapasztalható tárgyi elemek, állatok, személyek, sokszor pedig a közösségi kommunikáció szimbolikus jelei szintén egy nagy belső „világképet” hoztak létre az emberi agyban. Ez a metafizikus, közösségileg megidézhető képi világ ugyanakkor egy olyan teret jelenített meg az élők számára, amelyben más, sokszor kiismerhetetlen szabályok érvényesültek, s így a mindennapi emberek számára veszélyeket rejthetett magában. Ebben a térbe belépve például az egykor élők elveszíthették az arcukat, amint ez az elhunytak elkorhadó testén, arcán világosan megtapasztalható volt, ráadásul ebből a „másik világból” való visszatérés csak bizonyos kitüntetett személyeknek sikerülhetett. Az álarcot viselő, s a való világ és a túlvilág között „utazó”, s a kettő között közvetítő „specialisták”, a korai sámánok voltak azok, akik bizonyos közösségi rítusok keretében időről időre megidéztek ezt a másik világot. Lényegében ilyen ünnepi alkalmak helyszínékként értelmezhetők tehát a Trois-Frères barlang és Göbekli Tepe megalitikus kőépítményei. A maszkok ezekben a bemutatott régészeti

Agyagból mintázott két cserélhető fej egy közös testbe illesztve a jordániai Ain Ghazal lelőhelyéről a neolitikum kezdetéről (Osama Shukir Muhammed Amin 2018-as képe nyomán)

A törökországi Çatalhöyük neolitikus településén feltárt különleges épület rekonstruált belső képe falfestményekkel és plasztikus installációkkal (Mellaart 1967, 83. oldal rajza nyomán)

zelésének, ugyanakkor a halottak a járószint alatt elkülönült szférát foglaltak el az élők fizikai világához képest.

Először a híres levantei lelőhelyen, Jerikóban, a Tell es-Sultannak nevezett nagy települési halom – azaz tell – ásatásán 1930 és 1936 között kerültek elő olyan korai települési részletek, ahol az egykor elhalt egyének leválasztott és külön elrejtett koponyáját találták meg. Ezek száma a későbbi kutatások eredményeként mára 45-re növekedett. Ezeket a koponyákat különös módon agyag-, illetve gipszbevonattal látták el. Némelyiknél ez a rátapasztott réteg a teljes koponyát beborítja, a legtöbbször azonban álarcszerűen csupán a koponya frontális részét fedi. Ezekből a koponyákból legújabbban egész sok épületekben megőrzött kollektiót sikerült feltárni a Levantétól Anatóliáig terjedő nagy területen a kerámiát még nélkülsző Kr. e. 10. és 8. évezred közötti újkőkor (neolitikum) időszakából. Az ismert példányok közül a legszebbek a szíriai Tell Aswad és a jordániai Ain Ghazal lelőhelyről váltak ismertté. Ezek közül néhány igen sematikus, mások viszont egészen portrészzerű módon, sokszor festett vonásokkal adják vissza az arc részleteit, néha pedig még a szemeket is helyettesítették, például beültetett kagylókkal. A koponyákhoz szorosan tapasztott agyagból készült „arcok” mellett, különösen a mai Izrael területéről a koponyáktól független, külön furatok segítségével felerősíthető maszkokat is ismerünk, amelyek legtöbbször kőből készültek. Különleges megfogalmazásként értékelhetjük azt az eljárást, amikor a halott koponyáját kihagyva, az egykori személy fejét egy nád, sás váz köré tapasztva, önálló szoborként formázták meg, s azon igyekeztek visszaadni az egyedi vonásokat. Az Ain Ghazalban megfigyelt régészeti példák nyomán azt is tudjuk, hogy ilyen fejeket néha cserélhető módon csatlakoztattak egy-egy közös mellalakba). Ez természetesen arra utal, hogy a fejszobrok közös „korpuszba” való fizikai beillesztése, illetve az abból történő eltávolítása az akkori rituálék nagyon fontos része lehetett. Ain Ghazal ásatásáról olyan plasztiki-

Agyagból mintázott, nagy méretű emberi figura a jordániai Ain Ghazal lelőhelyről a neolitikum kezdetéről (tumbler.com on Tuesday, July 29, 2014 képe nyomán)

A szerbiai Vinča neolitikus települési halmáról származó emberfej agyagszobra a maszk plasztikus ábrázolásával (Schier 2010, Abb. 9. nyomán)

agyagépületek belső falán James Mellaart kutatócsoportja olyan festett képeket fedezett fel, amelyeken fej nélküli, táncoló pózban ábrázolt emberi alakok hatalmas keselyűfigurákkal együtt kerültek ábrázolásra. A falképek előterében, az épület padlóján emberi koponyákat helyeztek el, s a falakon őstulok- és kosfejek trófeaszerű tapasztott változatait formázták meg. E különleges épület belső terében régészetiileg megfogható neolitikus tárgyi elemek bizonyosan a helyi közösség Kr. e. 7. évezredi mitikus kerettörténetének egy-egy lényeges referenciaelemét képezték, ahhoz hasonlóan, ahogyan manapság egy rajzfilm történetének képsorozatából ki-merevíténénk egyetlen képkockát.

Ma már genetikai kutatások bizonyítják, hogy a neolitikus életmód, s vele a komplex mezőgazdálkodás hullámszerűen terjedő népességmozgással jutott el Nyugat-Anatólia felől Délkelet-Európába a Kr. e. 7. évezred második felében, s onnan a Brit-szigetekig a Kr. e. 5. évezredig. Már a 20. század elején híressé vált a Belgrád közelében található nagy neolitikus települési halom, Vinča, amelynek kiemelkedő régészeti jelentőségére V. Gordon Childe munkái hívták fel a figyelmet. Az egymás felett időről időre újraépített agyag tapasztású házak közel 10 méter vastag rétegsort hoztak létre ezen a Duna partján fekvő településen.

kák is ismertté váltak a neolitikum e korai szakaszából, amelyek a teljes emberi testet a fejjel együtt foglalták egyetlen agyagkompozícióba, amely akár az életnagyság kétharmadát is elérhették.

A mai szakmai közvélekedés azt tartja, hogy a neolitikum kezdetén egy-egy múltbéli, fontosnak vélt személyiség lényegét hordozó koponya házakba való elhelyezésével együtt a hozzájuk kötődő egyéni történetek is közösségivé váltak. Ilyen módon tulajdonképpen egy mitikus múlt, a kollektív emlékezet megteremtésének eszközrendszerét szolgáltatták, s maguk a kiválasztott és időtállóvá tett koponyák a narratív történetek egy-egy hivatkozási alapját nyújtották. Ugyanakkor ezek az épületekhez kötődő különös „családi arcképcsarnokok” – az élő közösség reményei szerint – biztosították az arcképek mögötti transzcendens világ támogatását is. A mobil maszkok segítségével vélhetően egy-egy halott őst élő szereplők eleveníthettek meg alkalmanként, s a velük kapcsolatos történeteket, talán másokéval együtt, zenés, táncos közösségi performanszokban adhatták elő. Az anatóliai Çatalhöyük neolitikus településén feltárt

A dél-alföldi Szegvár-Tűzköves neolitikus települési halmán feltárt zsámolyon ülő, maszkot viselő férfi agyagszobra, a jobb vállán viselt sarlóval (Koszta József Múzeum©2022)

A régészet találkozása a maszkok legkorábbi megjelenésformáival

16

A kiterjedt Vinča kultúra és a kapcsolódó rokon kultúrkörök balkáni leletegyütteseiből igen nagy számban és változatosságban kerültek napvilágra emberi és állati agyagplasztikák, valamint edényeken megformált hasonló alakok. Ezek között igen gyakran fordulnak elő a maszkot viselő példányok, ami azt is jelenti, hogy a közel-keleti szellemi háttér bizonyos elemei, s annak tárgyi megformálásai az élelemtermelő életmóddal együtt Európa déli részein szintén megjelentek. E különleges emlékcsoport első nagy hatású népszerűsítője Marija Gimbutas volt az 1970–1980-as években. Ő ezekben az állati és emberi alakokat mintázó plasztikákban különböző korai istenalakokat igyekezett rekonstruálni. Ebbe a gondolati körbe illeszkedett az az igazán egyedi agyagszobor, amely Szegvár-Tűzkövesen a Vinčával északról határos úgynevezett tiszai kultúra lelőhelyén került elő 1956 őszén. Ez a zsámolyon ülő, férfialakot formáló figura

A Temesvár közeli Uivar/Újvár neolitikus települési halmán, egy ház alapozásából előkerült életnagyságú agyagmaszk kettétört, jobb oldali része (Schier 2010, Abb. 7. nyomán)

jobb vállán sarlót visel, de a szobor leghangsúlyosabb képi eleme, az arcát fedő háromszög alakú, lapos maszk.

Csalog József első publikációi nyomán ez a plasztika „sarlós istenként” vált ismertté, s így került be a világ legtöbb szakkönyvébe, sőt, Szegvár település címerébe is! A maszk mögött, főként Makkay János értelmezése nyomán, Kronosz isten helyi változatát, illetve annak a halandók számára láthatatlan arcát vélték felfedezni. Neki tulajdonították azt a nagy

Polgár-Csőszhalom késő neolitikus településén feltárt gazdag női sír csontváza a nyakán, karján, derekán viselt ékszerekkel és az arcot egykor elfedő szemfedő, textilmaszk maradványaival (Raczky–Anders 2017, Fig. 6.4. nyomán)

A neolitikus maszkok és az akkori házépítés kapcsolatára meglepő régészeti leletösszefüggés utalt a Temesvár közeli Uivar/Újvár települési halmának ásatásán. Itt az egyik ház falának alapozásában egy életnagyságú agyagmaszk jobb oldali felét találták meg. A helyszíni megfigyelések nyomán gondolt az egyik ásató, Wolfram Schier arra, hogy itt a ház építését megelőzően egy maszkos rituális közösségi rendezvény valósulhatott meg, ami talán éppen a ház későbbi sikeres életét volt hivatva biztosítani. Ezt a feltételezést megerősíteni látszik a maszknak az épület anyagával egyező, durván kevert textúrája. Ezen túlmenően, a maszk alkalomhoz kötött, egyedi használatát éppen az mutatja, hogy az egykori szertartást követően a maszkot kettétörték. Az további célzatos és titokzatos koreográfiát sejtet, hogy a maszk másik fele hiányzik. Vajon mi történt vele, hová került, s ennek milyen további szimbolikus jelentése lehetett?

kozmosz cselekedetet, hogy a világrend kezdetén sarlójával elválasztotta az eget és földet, ahogyan ez a korai görög mitológia leírásaiban is megjelent.

A mai szakmai vélekedések szerint ebben a szegvári plasztikában azonban sokkal inkább egy múltbéli, nagy tiszteletnek örvendő és méltóságos pozícióban megörökített alakját, s a romlékony arcot elfedő maszk mögötti „másvilág” megidézési kísérletét látják.

Az arc eltakarásának másik megjelenésformájára szolgáltatott látványos példát a Szegvárral egykorú, azaz a Kr. e. 5. évezred elejére tehető, Polgár-Csőszhalom lelőhely egyik sírja is. A sírban talált 50–57 éves, több melléklettel ellátott nő csontvázán többek között jól azonosítható a derekán viselt 55 márványgyöngyből álló öv, a nyakában viselt tengeri kagylóból (*Spondylus*) készült gyöngysor, s a karjait díszítő 3-3, szintén tengeri kagylóból csiszolt karperec. Mindezek összességükben igen nagy presztizsértéket képviseltek abban az időszakban. Ami azonban nagyon különlegessé teszi a temetkezést, az arckoponya előtti részen talált halotti fátyoltextil díszített maradványai voltak. Ennek a szemfedőnek a felső szegélyére 82 tengeri kagylóból csiszolt gyöngyöt rögzítettek több sorban, a középső részét vörös okker festés díszítette, az alsó szélét tengeri kagylógyöngyök, valamint szarvasszemfogak sora szegélyezte. Ez a régészeti példa Polgárról világosan bizonyítja, hogy a maszkok, a halotti fátylak ebben az időszakban valóban élt személyekhez is kötődtek, tehát nem feltétlen isteni attribútumok voltak, ahogyan azt korábban a kis agyagfigurák alapján gondolták. Valószínűbb, hogy ezek a halandó személyek a közösségükben valamilyen hatalmi státusban nagy megbecsülést értek el, ezért a közösségi manipuláció a „más létükben” is igyekezett számukra az „örökkévaló arcot”, a hosszú távú szociális pozíciót biztosítani.

Liubcováról, Románia egyik híressé vált al-dunai lelőhelyéről származik egy különleges újkőkori agyagfigura, amellyel számos szakmai tanulmány foglalkozott már. Miért figyelt fel olyan sok őskorral foglalkozó régész erre a letört fejű, álló helyzetű plasztikára? A szobrocskát a felemelt

bal kezével a vállához szorítva egy kis maszkot tart. Arra már kevesen fordítottak nagyobb figyelmet, hogy a jobb kezében, a derekánál egy különleges edényke látható. Ennek az edénynek a sajátossága abban áll, hogy a pereme egy emberi arccal volt díszítve, amit nemrég egy igen precíz német kutató, Heiner Schwarzberg vett észre először. A délkelet-európai neolitikus lelőhelyeken külön-külön nagyon sokszor fordultak elő az arcos edények és a maszkos plasztikák, de együtt, ilyen kivételes helyzetben megformálva, egyszer sem. Nézetünk szerint, annak kiemelten fontos jelentősége van, hogy a kis edény jobbra lent, a maszk pedig balra fent helyezkedik el a központi alakhoz képest. Azt már csupán lehetséges hipotézisként vetnénk fel, hogy a fő figura valójában a két szimbolikus tárgy közötti létezését jeleníti meg. Ebben az interpretációban a maszk a halál, az elmúlás metaforáját, míg az arcos edény talán a születését jeleníthette meg.

Rövid áttekintésünk esettanulmányai azt igyekeztek bemutatni, hogy az emberi arccal, vagy éppen az arc elfedésével kapcsolatos közösségi attitűdök már az újkőkori időszakában kultúráról kultúrára új megjelenésformákat és új gondolati kereteket körvonalaztak az általános vonások mellett a Közel-Kelettől egészen a Kárpát-medencéig terjedő nagy területen. Ebből következően magyarázatuk is csak az adott kulturális értelmezési tartományok keretei között oldható meg a tudományos módszertan követelményei szerint. Ez a szemléleti perspektíva érvényes a későbbi korok, így az írott források által (is) kísért időszakok történeti környezetére, a néprajzi megfigyelések gazdag analógiáira is. A téma mindezekén túl felveti a személyiség, az éntudat, az identitás, az ajándék és a maszkok messzire vezető komplex összefüggéseit, amire több remek ízelítőt kaphatunk többek között Claude Lévi-Strauss vagy Marcel Mauss sokszor hivatkozott klasszikus antropológiai munkáiból is.

A romániai Liubcova neolitikus lelőhelyéről származó letört fejű agyagplasztika a bal kezében maszkkal, a jobb kezében kis arcos edénnyel ábrázolva (Schier 2010, Abb. 10. nyomán)

TANKÓ KÁROLY

REJŐZKÖDŐ KELTA MASZKOK

18

Emberi alakot formáló kardmarkolat Dinnyésről
(forrás: ELTE intézményi tulajdonú fotó)

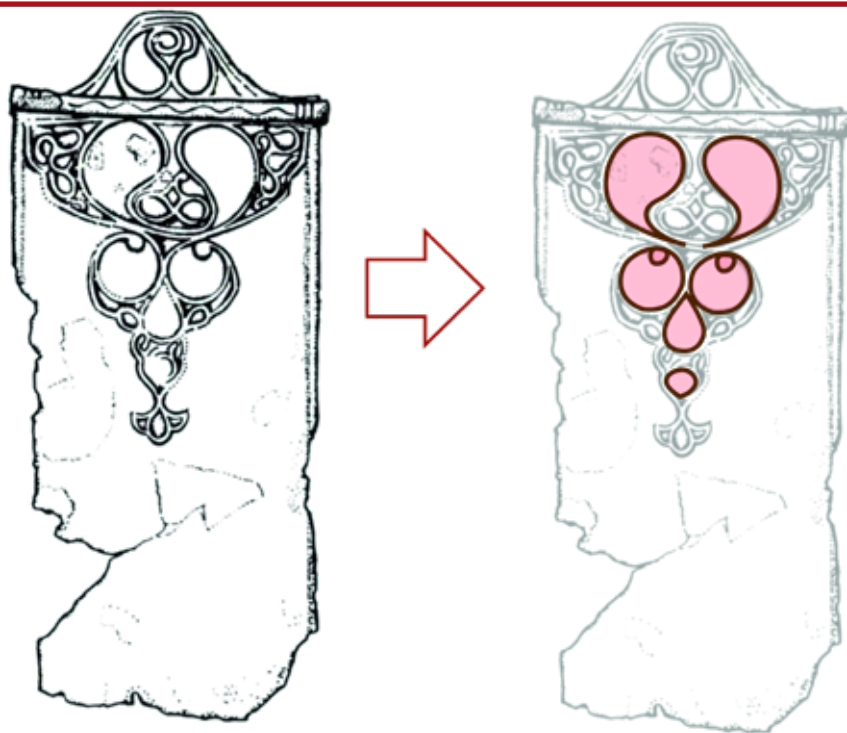

A kelta művészet az ókori történetírók által keltáknak nevezett népcsoporthoz köthető és a késő vaskorban Európa-szerte elterjedt régészeti leleteken megfigyelhető, különböző technikákkal készült díszítőmotívumok összessége. A kelta művészetnek számos alapmotívuma létezik, amelyek közül talán a két legmeghatározóbb elem a palmetta, vagyis a növényi levelekből álló legyezőszerű dekoratív elem, a másik pedig az emberi maszk. Ezek az alapmotívumok évszázados absztrakciós folyamat következtében nyerték el végső formájukat. Az emberábrázolások esetében mindezt úgy kell érteni, hogy egyrészt a kezdetben még realiztikus és valóság-hű ábrázolások idővel egyre fantasztikusabb és absztraktabb kompozíciók részévé váltak. Másrészt az ábrázolásokon gyakran tükröződnek a különböző eredőkből táplálkozó kulturális kölcsönhatások. A kelták különös eredetiséggel olvasztották össze a helyi hagyományokra visszanyúló vagy távoli forrásokból származó stíluselemeket, és az eltérő gyökerekből átvett motívumkincset elképesztő találékonysággal formálták át a saját ízlésviláguknak megfelelően. Ilyen elem például az emberi arcábrázolásokat gyakran kísérő „kettős fagyöngylevél”, valamint az azokat két oldalról „őrző” fantasztikus állatpár. Különösen jó példa erre a szlovákiai Stomfa határban talált bronz övlemez, amelyet egy olyan emberi maszk domborműve díszít, amelyet két oldalról vésett griffek fognak közre.

Vésett díszű „sárkánypár”
kardhüvely Kósdról
(forrás: ELTE intézményi
tulajdonú fotó)

Indadíszen rejtőzködő emberi maszk a bölcskei kardhüvely vésett díszítésén (Szabó Miklós könyve alapján)

Az olyan kardmarkolatot, amely kialakításában emberi alakot formáz, antropomorfnek nevezzük. Ez a kelta fegyverekre kiváltképp jellemző markolatkialakítás, amelynek egyik legszebb példánya a Fejér megyei Dinnyés lelőhelyről ismert.

Korsó fülén látható emberi maszk Kósdról (forrás: ELTE intézményi tulajdonú fotó). Az imponáns, minden bizonnyal nagy presztízzsel bíró fémtárgyak mellett emberi arcokkal edényeken is találkozhatunk. Ez a tárgycsoport a fémanyagtól abban is különbözik, hogy amíg az edények jórészt helyben készültek, addig a fémtárgyakról ez már csak feltételes módon jelenthető ki. Egyebek mellett a Kósd, valamint a Gyöngyös határában feltárt kelta temetkezések mellékletei közül került napvilágra olyan edény, amelynek két füle emberi alakokat formáz, miközben egy, vagy akár két egymással szemben elhelyezkedő alak arca az edény szájára néz.

Az összehasonlító vizsgálatok alapján úgy tűnik az emberalak és kiváltképp az emberi arc ábrázolása a La Tène (érsd: kelta) művészet születése óta jelen van a különböző régészeti leleteken. Az elmúlt időszakban öröndetesen nőtt azoknak a korai tárgyaknak a száma, amelyek a kelta művészeti stílus alkotásai közé tartoznak. Ezek közül is kiemelkednek a kelta kardhüvelyek, amelyek díszítései a késő vaskori fegyverkovácsok kimagasló technológiai tudását tükröző alkotások. A kardhüvely rendszerint két egymáshoz erősített díszített lemezből állt.

A díszítés lehetett vésett és különböző rátett gombokkal, pálcákkal és áttört lemezekkel kombinált kompozíció is. Annak ellenére, hogy különböző díszítési stílusok mutathatók ki, minden kardhüvely magán hordozza a fegyverkovács alkotói szabadságának kézjegyeit, amelynek következtében minden fegyver díszítése önálló alkotásnak tekinthető. Röviden megfogalmazva: gyakorlatilag nincs két teljesen egyforma darab.

Maszkos gyöngy (forrás: ELTE intézményi tulajdonú fotó). A föníciai eredetre visszavezethető, itt képen ábrázolt maszkos gyöngy a kelta La Tène művészet jellegzetes produktuma. A kék és fehér szín alkalmazásával készült hengeres üveggyöngy olyan jellegzetes ékszer, amelynek elterjedése főleg a keleti kelta területekre jellemző. A képen látható darab a Hajdú-Bihar megyei Polgár lelőhelyen került elő.

A vésett díszek témáinak tekintetében hazánk területén leginkább két nagy csoport különíthető el: az ún. „magyar kardstílus” és az ún. „sárkánypár kardok”. A „magyar kardstílus” nevét az elsősorban a Kárpát-medencében elterjedt, főképp növényi indákból álló sajátos kompozíciókról kapta. A „sárkánypár kardok” pedig két, egymással szembe forduló griffszerű lény különböző részletességű, illetve absztrakt ábrázolásai révén kerültek egy csoportba.

A kardhüvelyvésetek általában rendkívül összetettek és bonyolultak, értelmezésük alapos megfigyelést igényel. A növényi indák és levelek tekervényes szövevényében rendkívül elvont módon ábrázolva rejtőzködő emberi arcok/maszkok is előfordulnak. Művészeti szempontból ezt úgy értelmezhetjük, hogy a vésett díszítésű kardhüvelyeken az emberi arc „növényesítése” a jellemző. Másképp fogalmazva: a növényi indák közepette olyan emberi arc- és maszkmotívumokat fedezhetünk fel, amelyeket növényi díszítés ölel körül. A nehézség csupán abból adódhat, ha a domináns díszítőelemek elrejtik

Emberi maszkkal díszített aranygyöngy Regöly határából (forrás: ELTE intézményi tulajdonú fotó). A Kr. e. 2. században készült szárazd-regölyi kincslelet legérdekesebb darabjai a maszkos aranygyöngyök. Bár a kincslelet egyes részei balkáni készítésre utalnak, a maszkábrázolás legközelebbi párhuzamai a Kárpát-medence kelta művészetéből ismertek

az egyébként is absztrakt ábrázolást. Máskor viszont egy-egy rátét vagy hangsúlyosabb véset éppen arra vezet a szemlélődő tekintetét, hogy felismerje a növényi minták között megbújó emberi arcot. Ez azért is fontos, mivel a kardhüvelyeken nincs állandósult helye és formája az arc és maszk ábrázolásának. Mindebből pedig nagyfokú művészi szabadság és egyedi megfogalmazás tükröződik.

Számos esetben az is előfordul, hogy a „vegetációban” megbújó, sejtelmes alakzatok közt az emberi arc vagy maszk megfordítva került megkomponálásra.

Korábban vallástörténész kutatók részéről történt kísérlet arra vonatkozóan, hogy ezeket az arcábrázolásokat a kelták valamely főistenével hozzák kapcsolatba. Tény, hogy különböző kompozíciókban és eltérő művészeti megfogalmazásban, de gyakran ismétlődő motívumról van szó. Azt azonban egyelőre semmi nem támasztja alá, hogy az emberi arcok között valós személyek vagy istenségek ábrázolását kellene keresnünk.

A szerző az ELKH-ELTE Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport kutatója

Emberi alakot formáló kétfülű edény Gyöngyösről (forrás: ELTE intézményi tulajdonú fotó)

A téma iránt érdeklődők számára javasolt irodalom: Szabó Miklós: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében*. Budapest 2005.

NAGYILLÉS JÁNOS

MASZKOK A GÖRÖG-RÓMAI VILÁGBAN

21

A maszk sok más ókori kultúrához hasonlóan a görög-római világban is az élet (és a halál) kiemelkedő területeihez kapcsolódott: az egyik ilyen a halottkultusz és az ősök emlékének ápolása volt, a másik pedig Dionüszosz tisztelete és a vele szorosan összefonódó színházi kultúra. Rómában eredetileg csak a halottkultuszban használták e tárgyakat, a színházi maszkok használatát csak a görög színjátszás Rómában történő meghonosodása hozta magával.

Az ősi görög halotti maszkokra 1876-ban elsőként Heinrich Schliemann világraszóló felfedezése irányította a világ figyelmét. A mükénéi halomsírok feltárásakor ugyanis fejedelmi

A HEINRICH SCHLIEMANN ÁLTAL MÜKÉNÉBEN FELTÁRT AGAMEMNÓN-MASZK

ETRUSZK BRONZMASZK CHIUSIBÓL
(KR. E. 7. SZÁZAD)

személyek földi maradványain talált színaranyból készült halotti maszkokat. Az ókori Tróját is feltáró Schliemann a legkimunkáltabb példányt a Trója alá vezetett akháj csapatok vezetőjének, Agamemnónénak tartotta, két másik maszkot Agamemnón trójai rabnőjének, Kasszandrának és Eurümedónnak, Agamemnón kocsihajtójának tulajdonított. A maradványoknak a homéroszi világ hőseiként való azonosítását már Schliemann kortársai is kritizálták, sőt azzal is meggyanúsították, hogy talán meg is hamisította a maszkokat: Agamemnón maszkján egyesek még a tudós arcvonásait is felfedezni vélték. Noha a modern kutatások a maszkok eredetiségét minden kétséget kizáróan igazolták, valójában már senki sem korhatározza őket a trójai háború felthetően a Kr. e. 12. századra tehető időszakára. Ma már jóval korábbi, Kr. e. 17–16. századi datálásuk az elfogadott.

A halotti maszkok használata a görög világban a mükénéi kor végén letűnik, hasonló leletek később csak Etruriából ismertek kb. a Kr. e. 7. századból. Róma vonatkozásában jóval későbbi források, a római kultúrát csodáló görög történetíró, a Kr. e. 2. században élt Polübiosz, majd jó kétszáz év múlva az idősebb Plinius (Kr. u. 1. század) említi a halott arcának maszkon történő megörökítésének szokását. Az etruszk bronz halotti maszkok egyik fontos lelőhelye az ókori Clusium. Sokban emlékeztetnek mükénéi társaikra, ezeket azonban valószínűleg az elhunytak hamvait tartalmazó urnákra erősíthették rá: a maszk funkciója ebben az esetben az lehetett, hogy megőrizze az elhamvasztott test legszemélyesebb, legfontosabb részét, az arcot, azaz megjelenítse az elhunyt személyt.

Ugyancsak az arc megőrzésének

A maszkokon a szemnél lyukakat hagytak, az ún. Agamemnón-maszkon pedig a fül közelében az arca fel erősítést segítő nyílások is találhatóak. Elképzelhető, hogy a maszkok készítői az elhunyt tényleges arcvonásait is megpróbálták visszaadni. Két gyermektetemen a kezeket is aranylemezekkel borították. A mükénéi sírokban azonban nem volt minden elhunyt maszk, ezen személyek egy része gyaníthatóan magas rangú katonai vezető lehetett. [A további részleteket lásd Paluch Tibor cikkében ugyanebben a lapszám-ban – a szerk.]

szándéka fedezhető fel a római halotti maszkokon is. Ezek használatának körülményeit meglehetősen jól ismerjük. A római temetkezési szokásokban a halott képmásának ugyanis különleges szerep jut. A temetés egy performansz volt, mely során az elhunytat ősei körében jelenítették meg, s hozzájuk való csatlakozása előtt életútja végén bemutatták az államért és a társadalomért cselekvő, felelős római polgárként végzett tetteit. Viaszból készült arcmását a temetési menetben (*pompa funebris*) elődei képmásai társaságában vonultatták fel, s a *gens* ('nemzetség') rangidős tagja az elhunyt családtagot beszédben (*laudatio funebris*) is méltatta. Ehhez az elhunyt legdicsőbb tetteinek és viselt hivatalainak (*tituli*) felidézése is hozzátartozott, s a család dicsőségének növelésére olykor a feljegyzések utólagos kozmetikázásától sem riadtak vissza. A listát és magát a képmást is megőrizték: az utóbbiakat Plinius szerint a ház előcsarnokában, azaz *atrium*ában állították ki, ott, ahol minden látogató megfordult és láthatta a család őseinek dicső tetteit. A családi viaszképmások (*imago*) alapján egyébként élethű portrék is készültek, melyeknek nagybecsülését jól mutatja egy Kr. e. 1. századi római szobor: ez az álló férfialakot két ősenek képmását tartva örökíti meg.

A holttest szállítására használt kocsin a temem mellett helyet foglaltak az elhunyt és elődei viaszmaszkjait viselő személyek, gyakorta színészek, s a temetési beszéd alatt a szószék (*rostra*) előtt elefántcsont hivatali székeken (*sella curulis*) ültek. Az elhunyt személyek maszkjait általában színészek viselték, magát a halottét egy olyan személy, akinek termete, megjelenése emlékeztetett az elhunytéra.

Lévén, hogy a viaszmaszk alapanyaga nem túl időtálló, a maszk akkor sem maradt fenn hosszabb ideig, ha azt nagyon gondosan őrizték – s csak különle-

RÓMAI TEMETÉSI MASZK ÉGYIPTOMBÓL
(KB. KR. U. 125 – MET©2022)

ges éghajlati viszonyok között maradhattak fenn máig (például Egyiptomban). C. Brian Rose és Marianne Lovink kísérleti régészeti módszerekkel próbálták rekonstruálni a maszkok készítését és használatát. Vizsgálataik alapján a maszkok nem közvetlenül az elhunyt halála után készültek, hanem még életében, valószínűleg harmincöt és negyvenéves kora között, amikortól az előkelő római polgár aktívan bekapcsolódott a közéletbe és politikába. Ugyanakkor Plinius azt írja, hogy a viaszmaszkot a halott arcáról készült gipsznyomat alapján készítették, s ezt a technikát a híres Kr. e. 4. századi szobrász, Lüszipposz fivére, Lüsziisztratosz alkalmazta elsőként. Akárhogy is, a temetési szertartásokon való használatuk egészen különleges látvány, az élők és a holtak találkozását bemutató, ma talán már kísértetiesnek tetsző show lehetett, és maga Plinius is fájjalja, hogy saját korára az ősök szekrénykéiben kiállított viaszmaszkjai helyett az előkelő hajlékok átriumait gyakran már más portrék díszítették.

Az ókori maszkhasználat azonban talán máig legismertebb közege az antik görög színház világa.

A rómaiak a színházi maszkot – legalábbis közvetlenül a görög típusú dráma római meghonosodása után – még nem használták. Antik beszámolók szerint a tragédia-előadásokban az egyik korabeli római sztárszínész, Roscius Gallus (Kr. e. 2–1. század) vezette be újra, egyszerűen azért, mert leplezni akarta kancsalságát. A maszk görög neve a *proszópon*: a szó eredeti használatában 'arcot' jelent. Latin neve az európai nyelvekben nagy karriert befutó *persona*. Ez az etruszk *phersu* szóra vezethető vissza, az etruszk szó átvételére pedig az lehet a magyarázat, hogy a római színjátszás itáliai eredetében az etruszk hatás is nagy szerepet játszott. A maszk nevét a latin *personare* szóval is kapcsolatba hozták: ennek jelentése 'áthangozni'. S sokáig úgy

gondolták, hogy valamilyen hangerősítő alkalmazással hozható kapcsolatba.

Görög színházon ma elsősorban az athéni színházat értjük: teljes egészében fennmaradt drámákat a Kr. e. 6. század második felétől kezdve tulajdonképpen innen ismerünk. A három athéni drámaelőadási alkalom a téltől tavaszig tartott három Dionüszosz-ünnep volt.

A dráma és az athéni Dionüszosz-kultusz ugyanis elválaszthatatlan, de annak, hogy az athéni színészek mind a tragédiákban, mind a komédiákban maszkokat viseltek, csak az egyik oka volt, hogy két, majd három színész, mégpedig kizárólag férfiak játszottak minden szerepet (beleértve a női szerepeket is). A másik ok, hogy a maszk és használata szoros kapcsolatban volt Dionüszosz kultuszával, s maga a drámajátszás is ebből nőtt ki. A kultusz jó néhány részlete ismert, köztük az is, hogy az ünnepi meneten résztvevők párbeszédében incselkedtek egymással, eleinte egyszerű és különösen komikus jeleneteket is előadva. Az utóbbiakból váltak le és emelkedtek irodalmi rangra a drámák. A drámaelőadás és az Arisztotelész által a tragédia kapcsán kifejtett *katharszisz* ('megtisztulás') elmélete viszont kapcsolatban lehet a Dionüszosz kultusza által célzott, bormámor általi ekstázissal és megtisztulással – ezt egy tragédia-előadás természetesen más eszközökkel éri el. A maszk már a dráma hozzákapcsolódása előtt is szerepet játszhatott a Dionüszosz-kultuszban. Egyesek szerint maga Dionüszosz soknevűsége (egyéb nevei például *Bakchosz*, *Euiosz*, *Iakchosz*, *Eleutheriosz*) is az identitás leplezésére, illetve a személyiség teljes alkalmi átalakulására utal. Egy nemrégiben Törökországban,

DIONÜSZOSZ-MASZK AZ ASZKÜLEIONI AKROPOLISZBÓL (KR. E. 4. SZÁZAD)

TOGATUS BARBERINI, RÓMAI ELŐKELŐ AZ ÓSEI MASZKJÁVAL (KR. U. 1. SZÁZAD)

GÖRÖG SZÍNHÁZI MASZKOK RÓMAI MOZAIKÁBRÁZOLÁSA

az ókori Daszküleion akropoliszán megtalált Kr. e. 4. századi, jelenleg a Dionüszosz-kultuszban használt felajánlási tárgyként értelmezett terrakottamaszk szintén arra utal, hogy (eredetileg a borseprővel való) arcfestés, majd a maszk és a maszkviselés valóban része volt a kultusznak.

A görög színházi maszk alapvetően fából és textiltől készült. Minél könnyebbnek kellett lennie, és mivel használata a színészi mimikát kizár-

ta a játékból, a karaktert és lelkiállapotát egyszerre kellett megjelenítenie. A maszk fölött, néha pedig ahhoz rögzítve parókát is használtak. A komédiában és tragédiában használt maszkok természetesen különböztek: az utóbbi sosem mutatott torz arcot, az arckifejezés emelkedettség-összhangban állt a tragédia világával. A maszkok száma, csakúgy mint a drámákban előforduló karaktereké, meglehetősen nagy volt. Julius Pollux a Kr. u. 2. században összesen 28 féle tragikus és 43 féle komikus álarcot sorolt fel. Az egyetemes kultúrában betöltött szerepüket pedig mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy noha évszázadok óta nem használnak már maszkokat a világ színpadain, mégis a görög színházi maszkok jelképezik emblematikusan mindmáig a színházat és a színházi kultúrát.

MENANDROSZ AZ ÚJ SZÍNHÁZI MASZKJAIVAL,
RÓMAI RELIEF RÉSZLETE
(KR. E. 1. SZÁZAD – KR. U. 1. SZÁZAD –
COLLECTION OF PRINCETON ART MUSEUM©2022)

Paluch Tibor

KI REJTŐZÖTT

AGAMEMNÓN MASZKJA MÖGÖTT?

25

A MÜKÉNÉI URALKODÓK NYOMÁBAN

Távirat

Címzett: I. György görög király,
Görögország, Athén, királyi palota

Feladó: Heinrich Schliemann, Görögország,
Mükéné

„Ma Agamemnon arca nézett vissza rám.”

Kelt: 1876. november 28.

Az „első” Agamemnon-maszok Mükénéből
(A sírkör, V. sír, „északi halott”), (©Europress Fotóügynökség)

Heinrich Schliemann

A fenti távirat szövege kitaláció; noha Schliemann aznap, amikor az első aranymaszkok előkerültek a mükénéi ásatásán, valóban küldött egy telegramot I. György görög királynak, annak szövege azonban más volt. E fiktív távirat emblematikus mondata ellenben két nappal később valóban megjelent egy görög újságban, akkor került elő ugyanis az egyik legszebb maszk, amit akkor mindjárt Agamemnon maszkjának tituláltak. Ez azonban nem az az álarc volt, amelyet ma szerte a világon mindenki a Schliemann-féle Agamemnon-maszként ismer, az ugyanis csak később került a napvilágra.

Az Oroszlános kapu Schliemann könyvében

Lassan több mint másfél évszázad telt el azóta a nap óta, de még mindig kérdéses, hogy voltaképpen kiről is mintázhatták az arcot, akivel a legendás amatőr régész akkor szembenézett. Annak nevét viszont, aki valójában a maszkot viselte, nagy valószínűséggel soha nem tudjuk meg. Ahogy 1963-ban egy kutató megfogalmazta: „Mükénént mindenki Agamemnónhoz és őseihez kapcsolja. Valójában azonban egyetlen írott bizonyítékunk sincs arra nézvést, hogy voltaképpen kik építették és lakták a fellegrát. Minden adatunk régészeti bizonyítékokon alapul. Ez mindenünk, kivéve a költők hangját, akik az üres falakat élettel töltik meg.”

Ha a pontos nevüket talán soha nem is ismerhetjük meg, arra azonban megkereshetjük a válaszokat, hogy honnan származhattak Mükéné alapítói, hogyan éltek, miképpen haltak, milyen volt a művészetük, hitviláguk, stb.

1876-ban azonban ezek a kérdések még a jövő homályába veszttek. Csak akkoriban kezdett egyértelművé válni, hogy Homérosz eposzai – amelyeket addig csupán merő fikciónak gondoltak – valóban rendelkeznek történeti alappal. Ennek bizonyításához Heinrich Schliemann, a ke-

reskedőből lett amatőr német régész fogott hozzá, aki az 1870-es évektől kezdődően megalapozta a késő bronzkori Égeikum, illetve a minószi-mükénéi civilizáció kutatását. A legtöbb ember számára Schliemann mint Trója megtalálója és ásatója ismert, hiszen 1871 és 1890 között négy alkalommal is vezetett ásatást a Hisarlik-dombon, amely valóban Trója városának bizonyult. Az ő fantáziáját ellenben nemcsak Trója mozgatta meg, hanem a görögök Trója falai alá vonult fővezérének, Agamemnónnak, Mükéné urának palotája is. Homérosz szerint noha Trója is gazdag volt, de Mükéné messze túltett rajta, az *Iliászban* az „aranyos” szó Mükéné állandó jelzője.

A város megtalálása tulajdonképpen könnyűnek bizonyult. Egyrészt a híres ókori görög geográfus, Pauszanasz Kr. u 170 körül megfordult itt és leírta a város maradványait, másrészt Küriakisz Pittakisz görög régész már 1841-ben megtalálta a híres Oroszlános kaput, amely voltaképpen a főkapu volt a mükénéi fellegrába vezető úton. Schliemann első trójai ásatási szezonjának befejezését követően, 1874 februárjában utazott először ide, ahol 34 – ahogy ma mondanánk – kutatóárkot nyitott a helyszínen, de végül semmit sem talált. A sikertelenség azonban nem vette el a kedvét, 1876 augusztusában visszatért és most már Pauszanasz leírását követve – aki közel a falakhoz említi Agamemnón és társai sírját – az Oroszlános kapun belüli részen, attól délre egy nagyjából 140 m² nagyságú területen 63 munkással újrakezdte az ásatásokat. A siker ezúttal már nem maradt el!

Itt egy 0,9–1,5 méter magas, kettős fallal körülvett, kör alakú, nagyjából 27,50 m² nagyságú területre bukkant. Ezen belül összesen öt darab, mélyen a sziklába vájt aknasírt bontott ki, mindegyikben több csontváz maradvá-

Az A jelű sírkör Mükénében

nyaival. (Schliemann annyira hitt Pauszaniasz leírásának – aki csupán öt sírről emlékezett meg –, hogy az ötödik sír feltárása után 1876. december 3-án felhagyott a kutatással. A hatodik sírt így végül 1877-ben Panagiotisz Sztamatakisz görög régész tárta fel.) A sírokból összesen 19 elhunyt: 9 nő, 8 férfi és 2 gyermek csontváza került elő. A legkisebb akna 3,5×3 méteres; míg a legnagyobb 6,4×4,5 méteres volt; mélységük 1-től 3-4 méterig változott. A római számokkal jelölt sírokból az egyetlen elhunytat tartalmazó II. számú sírt leszámítva többnyire 2–5 váz került elő. Ezek az aknák tehát valójában családi sírhelyek voltak, melyeket minden újabb temetés alkalmával felnyitottak. A halottak a kavicssal borított padlón, néha zsugorítva helyezkedtek el, körülöttük mellékleteikkel. A jelek szerint minden sír fölé dombot emeltek, és temetkezési sztéléket állítottak föléjük. A kőtáblákat valószínűleg az itt eltemetett műkénéi uralkodók emlékére emelték, melyek közül három is harcikocsis jeleneteket ábrázol.

Az ásatás során mérhetetlen gazdagság tárult a feltáró szeme elé. A férfiak rendkívüli fegyverarzenállal rendelkeztek: finom kidolgozású kardok, török, lándzsák és kések heverték mellettük. Az ujjajikon lévő aranygyűrűk némelyikén hősi harcosokként és vadászokként ábrázolták őket. Nem csupán a férfiakat, de az itt eltemetett nőket is ékszerek, valamint a ruhájukra avagy a halotti leplükre varrt aranykorongok borították. Az elhunytakat arany- és ezüstpoharakkal, serlegekkel is ellátták, feltehetően azért, hogy a túlvilágon is reprezentálják társadalmi státuszukat. A férfiak egy része pedig arany halotti maszkot viselt. A 6 sírből összesen 15 kilónyi aranytárgy került elő, melyek eloszlása nem egyenletes. Amíg a legkorábbinak tartható II-es és VI-os számú sírokban alig 35-35 gramm arany volt, addig a leggazdagabb IV-es számú sírban az aranytárgyak

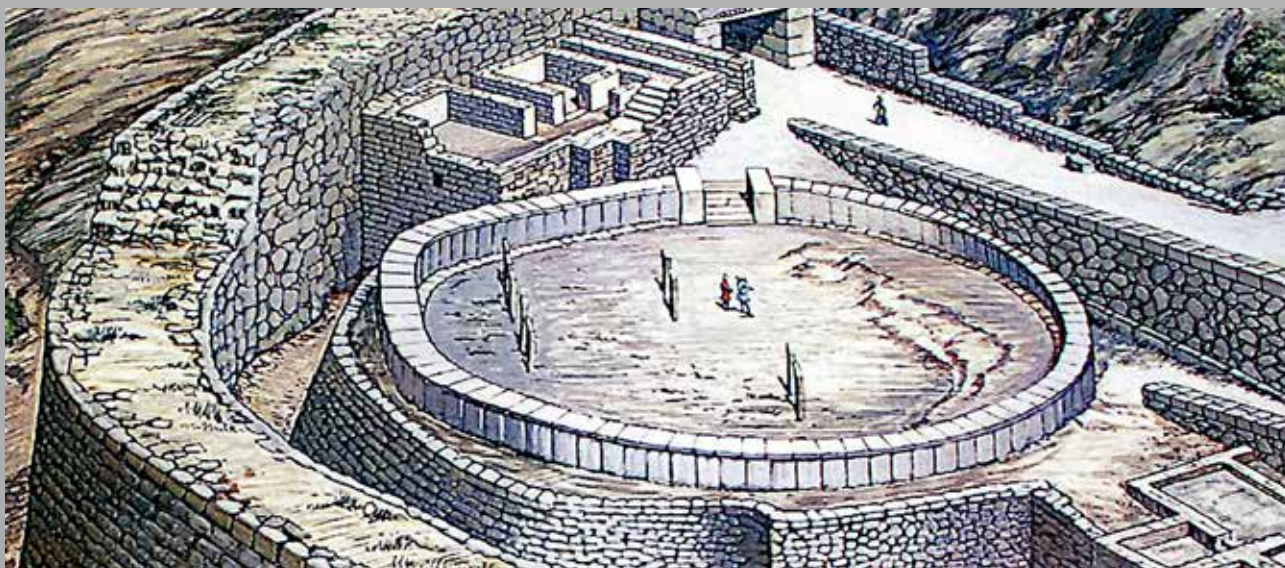

Harci kocsis jelenet az egyik sírsztélén

össztömege elérte a 7 kilogrammot. Az ún. Agamemnón-maszkos V. sír 2,5 kg aranyat tartalmazott. Schliemann meg volt arról győződve, hogy a trójai háborúból hazatért Agamemnón és társai sírjait találta meg...

A sírokban tehát rengeteg olyan egyedi tárgy került elő (vadkanagyar sisak, rhyton, bikafej stb.), amelyek már önmagukban is csodálatra méltóak. Fókuszáljunk azonban most arra az 5 aranyból készült maszkra, amelyeknek a mai napig nem akadt párja a korszakból!

Voltaképpen a leggazdagabbnak számító III-as, IV-es és V-ös sírokból kerültek elő arcot és/vagy testet is borító aranylemezek. A III-as sír esetében még nem beszélhetünk maszkokról, itt ugyanis a sírban fekvő két gyermek tes-

Az A jelű sírkör rekonstrukciós rajza

Arany halotti maszk Mükénéből (A sírkör, IV. sír),
(©Europress Fotóügynökség)

Arany halotti maszk Mükénéből (A sírkör, IV. sír),
(©Europress Fotóügynökség)

Agamemnón maszkja (A sírkör, V. sír, „déli halott”),
(©Europress Fotóügynökség)

tét (s köztük arcát) csupán aranyfóliadarabok borították. A valódi halotti aranymaszkok a IV-es (3 db) és az V-ös sírokban (2 db) láttak napvilágot. Formailag a maszkok két, jól elkülönülő típusra – lapos és kerek – oszlanak. A lapos csoportba 3, míg a kerekbe 2 maszk tartozik. A maszkok között markáns eltérések figyelhetők meg, ugyanakkor jelentős hasonlóságok is vannak. A készítési technikájuk például közös, az úgynevezett *repoussé* korai példái közé tartoznak. A technika lényege, hogy a felhevített vastag aranylemezt egy fa háttéren vékonyra kalapálták, a részleteket később, éles szerszámmal vésték rá. A maszkok háromdimenziósak, van közöttük olyan, amely egy idős, kerek arcú, kopasz, mosolygós férfit jelenít meg. Egyes maszkokon nyitott, másokon csukott szemhéjakkal de minden esetben előreugró fülekkel ábrázolnak. A száj fölött vonalak jelzik a bajuszt, amelyek ugyanakkor a ráncokat is jelenthetik.

Csak hogy elképzelésünk legyen a maszkok méreteiről, mind közül a legismertebb, az Agamemnón-maszk mintegy 25 cm magas, 17,5 cm széles és 168,5 gramm aranyból készült. Egyediségük miatt az álarcok a korszak aranyműveseinek reprezentatív alkotásai voltak.

A mükénéi álarcok nem tarthatóak valódi halotti maszkoknak, hiszen azok egy személy halála után, általában vaszból, agyagból vagy gipszből készült öntvények. A mükénéi darabok inkább tekinthetők úgynevezett temetési maszkoknak; ezeket az elhunytak arcára helyezték még a szertartások előtt, és általában velük együtt hantolták el őket. Ezek az elhunytak valódi ábrázolásai voltak, s a halott személyiségének a halálban való folytatását szimbolizálhatták. Mivel maszkot nem minden holttesten találtak, jelenléte valószínűleg különleges társadalmi státuszra utal: ezek az egyének a közösség vezetői (uralkodói) lehettek.

Noha a fent említett görög újság már Agamemnón maszkjáról írt, akkor még csak az V. számú sírkamra „északi” halottját találták meg, s amit ma igazból Agamemnón maszkjának hívunk, az csak valamivel később került elő ugyanabban a sírkamrában (ez volt a „déli halott”).

Schliemann valójában meglehetősen hosszú ideig nem foglalt állást, s csak röviddel halála előtt, 1889-től kezdte Agamemnón maszkjának tartani az V. sír „déli halottjának” arany álarcát. Ennek valószínűleg az is oka lehetett, hogy a IV. sírkamra összesen 3 halotti maszkot is tartalmazó leletanyaga valójában jóval gazdagabb volt, mint az V. sír leletanyaga, noha valóban a legkifinomultabb, a legmagasabb szakmai tudásról árulkodó maszk az V. sír „déli halottjáié” volt. (Egyébként pár kutató Schliemann hamisítványának tartotta/tartja a maszkot, ami nem több szenzációhajhászásnál.) Így történhetett, hogy az Agamemnón-maszk kifejezés az egyik tárgyról végül átszállt egy másikra, az NM 624-es leltári számú álarcra. Az már csak hab a tortán, hogy voltaképpen egyik maszkot sem viselhette a Homérosz által megénekelte Agamemnón, ugyanis e sírok a trójai háborúnál közel 350 évvel korábban, azaz a Kr. e. 16. században kerültek megnyitásra.

A mükénéi sírkör feltárása és annak leletanyaga közel

Két gyermek testét fedő aranylemezek az A sírkörből

egy évszázadig alapvetően befolyásolta a kora mükénéi időszak kutatását. Gyakorlatilag Schliemann az első feltárással kiásta az időszak leggazdagabb sírjait. Ezzel akaratlanul is azt sugallta, hogy a mükénéi kultúra hirtelen, szinte a semmiből bukkant elő. A kutatás iránya csak egy újabb mükénéi sírkör – ez lett a B, míg a Schliemann-féle lett végül az A sírkör – előkerülése után változott alapvetően meg.

A 20. század '50-es éveinek elején régésztechnikusok ugyanis a mükénéi fellegrvár külső falának tövében egy újabb sírkört fedeztek fel, melynek feltárását Geórgiosz E. Mülonasz és Ióannisz K. Papadimitrou görög régészek végezték. A 28 méter átmérőjű B sírkör az Oroszlános kaputól nyugatra fekszik. A sírmezőt itt is egy 1,55 méter

vastag és 1,20 méter magas kör alakú kőfal zárta körül. A sírkörben 26 sírt találtak, melyekben összesen 35 elhunyt feküdt. A legtöbb aknát kőhalom, négy aknát pedig sztélé jelzett. Ez utóbbiak közül kettőre vadászjeleneteket véstek. Ebből a sírkörből kizárólag a Gamma jelű sírből került elő aranymaszk, amely elektronból [arany és ezüst ötvözete – a szerk.] készült. Ez azonban nem az elhunyt arcán, hanem egy mellette elhelyezett fadobozban volt.

Elektron halotti maszk (B sírkör, Gamma sír)

A sírkör használatának első szakaszában a temetések a korszak temetkezéseire jellemző módon kicsik és sekélyek voltak, az elhunyt mellett kis és szegényes javakkal. A sírok idővel fokozatosan nagyobbak és gazdagabbak lettek. Először a közeli Kükládok szigeteiről származó importtárgyak, majd az első krétai eredetű tárgyak is megjelentek. A sírkör legkésőbbi szakaszában már több nőt temetnek ide, mint férfit, a férfitemetkezések a női sírokhoz képest pedig viszonylag szegényesnek tűnnek. A B sírkör legalább két – de inkább három – generációt képvisel. Ezeknek a síroknak a többségét a sírkörbe ástott temetések előtt ásták meg, de annak megnyitását követően is folytatták benne a temetéseket.

A temetők használata idején az azokat körülvevő körfalnak még nincs nyoma, az utolsó temetkezésre az A sírkörben pedig Kr. e. 1500 körül került sor. Ezután a mükénéi

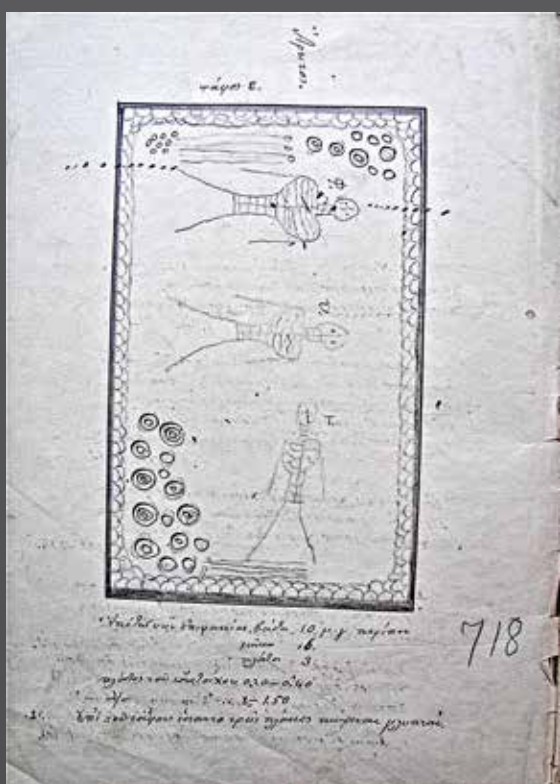
Ki rejtőzött Agamemnón maszkja mögött?

30

uralkodók egy új és impozánsabb sírforma, a dél-peloponnészosi Messzéniaiban kialakult úgynevezett *tholosz* [kör alaprajzú, kupolával vagy álkupolával ellátott építmény – a szerk.] használatára tértek át. A Kr. e. 13. század közepén, amikor Mükéné erődtímeit kibővítették, és az „A” sírkör is a falon belülré került, a korábbi temetők köré kettős gyűrűs ún. *peribolosz* falat építettek. Úgy tűnik, hogy a korábbi temetők *temenoszok* (azaz „szent körletek”) lettek. Valószínűleg a temetkezési helyeket emlékműként tervezték újra, ami a késő mükénéi korszak uralkodóinak kísérlete lehetett arra, hogy kisajátítsák a korábban hatalmon lévő dinasztia feltételezett hősi múltját.

Csoportkép az 1953-as ásatásról

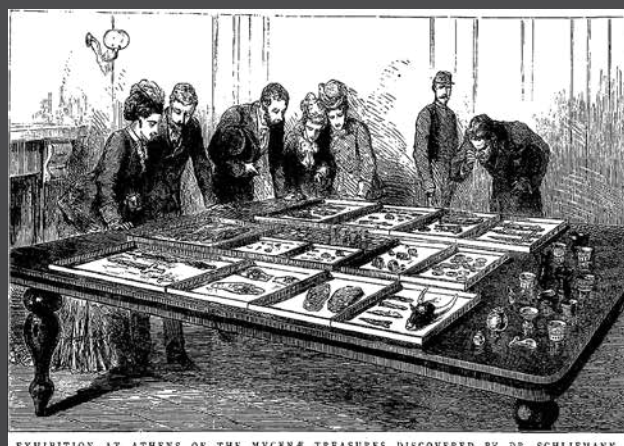
Az V. sír rajza

De pontosan mikor és honnan érkeztek ide e csodás maszkokat készítő közösség tagjai? A görög szárazföldön nagyjából a Kr. e. 2. évezred elején kezdődött a bronzkor középső időszaka. Ezt az új korszakot a kutatás általában újabb népvándorlásokhoz köti. Az új betelepülők legnagyobb számban a szárazföld keleti felét, azaz Boiótiát, Attikát és Argoliszt szállták meg. Ezek az úgynevezett *minüai* törzsek Kis-Ázsia északnyugati partvidékéről származnak, s talán az első görögül beszélő indoeurópai csoportok voltak a szárazföldön.

Ennek a korszaknak (a középső bronzkornak) a végét jelöli ki a sírkörök Kr. e. 1700–1500 közé keltezhető idő-

szaka, mely egyúttal a késő bronzkor kezdete, az úgynevezett mükénéi korszak az Égeikum térségében. Amint a leletek alapján látható, a korszak egy igazán nagy „durranással” kezdődik. Ennek a periódusnak a kiemelkedő gazdagsága szembeszökően ellentétben áll a korábbi periódus, a középső bronzkor általános szegénységével. E durranás legfontosabb emléke a két mükénéi sírkör, amely nagyjából 5 generációt, azaz együtt legalább 150–200 évet képvisel. Az első, szegényesebb síroktól kezdve megfigyelhető a fokozatos fejlődés, gazdagodás, a társadalom átalakulása – amely nem csupán a leletanyagban, de a sírok konstrukciójában is megmutatkozik. Ez nem csak Mükénében, hanem Hellász más területein is lezajló általános folyamat volt. A középső bronzkori elszigetelt görög társadalom a 17–16. században kinyílt, és ehhez kapcsolódóan Mükéné szerepe is felértékelődött az Iszthmosz és Korinthosz közötti kereskedelmi út ellenőrzése és a tengeri távolsági kereskedelem miatt.

A mükénéi sírkörök egy új uralkodó elit megjelenését jelzik a görög szárazföldön. Az aknasírokban fellelt férfitársaságok magas termetű, tagbaszakadt harcosok

A tárgyakból rendezett első kiállításon

voltak, akik jelentős katonai erőfölény birtokában könnyedén megszerezhették a hatalmat a görög települések felett. Ezek az új urak talán a Balkán-hegység környékéről vagy még északabbról származhattak. E jövevények egy szűkebb uralkodói réteget képviseltek, s hamarosan átvették a helyi szokásokat és nyelvet, majd beolvadtak a mükénéi kultúrába. Nem kell azonban feltétlenül nagyobb arányú népmoz-

gásra gondolnunk, csupán kisebb, elszigetelt csoportok egymást követő érkezésével számolhatunk. A legendák homályába vesző mükénéi uralkodóházat alapító hősök nagyjából ugyanannak az időszaknak a képviselői, amikor a mükénéi civilizáció elindult a kibontakozás útján, a mükénéi aknasírok, valamint a világhírű Agamemnón-maszk keletkezésének izgalmas korában.

Paluch Tibor

(1977–2022)

S akkor egyszer csak jött a megrendítő hír, hogy a *Határtalan Régészet* „családjának” megbecsült tagja, egyik legtermékenyebb szerzőnk, barátunk, kollégánk, Paluch Tibor drámai hirtelenséggel itthagytott bennünket. Keresi az ember a szavakat, és emlékek sora todul elő.

Csak egy-két hónapja volt, hogy ráírtam: „*Tibor, a következő számunk a maszkokról fog szólni! Mit szólsz?*” Pár héttel később már nálam volt a remek cikk Agamemnón maszkjáról nem is egy, de kétféle változatban. Ha Trója régészeti kutatásáról kértem cikket tőle, ő mindjárt hármat is küldött: „*Hiszen olyan szép és bonyolult ez a kérdéskör!*” Amikor hazatért afganisztáni ásatásáról, sokat beszélgettünk Mes Aynak lelőhelyről, a Selyemút régészetéről, Stein Aurélról. „*Ugye ott leszel a Nemzeti Múzeum melletti Kossuth Klubban tartandó beszámolómon?*” – kérdezte. Persze ott voltam, jó volt hallgatni élénk, színes előadását. De emlékszem arra is, amikor a nagy fehér múzeumi furgon odagurult a szegedi egyetem épülete mellé, Tibor kipattant és lelkesen pakolta ő is a régészeti tanszék egykori gyűjteményét, mely akkor talált vissza ismét eredeti helyére. Pár éve egymás melletti lelőhelyen ástunk Szarvas határában. Egy ízben meglátogattuk őket; előttem van, ahogyan a rekkenő nyári hőségben jellegzetes, magas alakja – az elhagyhatatlan sállal a nyakában – felénk tart: „*kutya nehéz lelőhely* – mondta a maga nyugodt tempójában, jellegzetes mosolyával –, *de legalább azon a részen van őskor is!*” – ekkor már vigyorgott.

Ha van ásatás az Élűszionon, Tibor már biztosan ott áll és a rétegek összefüggésein gondolkodik. Reméljük, így van, hisz az odakerült lelkek az örökkévalóságig boldogak lesznek...

Felföldi Szabolcs

a *Határtalan Régészet* főszerkesztője

Halotti szemfedők

Balogh Bodor Tekla

32

a honfoglalás korából

Dienes István (1929–1995)

A Kárpát-medence magyar honfoglalás kori temetkezési szokásai között jól megfigyelt és dokumentált elem a halotti szemfedők használata. Elsőként Dienes István írta le részletesen az 1958-ban előkerült Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart II. lelőhelyen feltárt honfoglalás kori leletek kapcsán a jelenséget: az egyik elhunyt szemgödrein és szájnílásán szögletes ezüstlemezeket, alattuk pedig bőrlepel maradványait találta meg.

Az elhunyt arcát borító halotti lepelre felvarrt vagy csupán a szemekre és a szájra helyezett fémeleteket formai szempontból négy fő csoportra lehet osztani. A legismertebb és legjelentősebb szemfedőleletünk a Rakamaz, Strázsa-domb temető A sírjából származó aranylemezpár. A halotti szemfedő itt két részből áll: a szemlemez fekvő nyolcas alakú, a szemnyílásoknál ovális kivágással, s ehhez hasonló a szájlemez is.

Leggyakrabban szögletes, négyzet alakú, ezüstlemezekből kivágott lemezeket helyeztek az elhunyt szemére és szájára, de előfordult, hogy eredetileg más funkciójú vereteket (például ruhavereteket) használtak fel másodlagosan a temetés során. Ritkább esetben pénzérmékkel takarták le a halottak szemét és száját.

Tiszaeszlár-Bashalom Fenyvespart II. temető 10. sírjának temetési rekonstrukciója (készítette: Pápai Fruzsina)

Száj- és szemfedőlemezek az elhunyt koponyáján
(Tiszaeszlár-Bashalom
Fenyvespart, II. temető, 10. sír)

A testlélek definíciója szerint az a lélek, amely az emberi testben található, hozzákötethető minden élettani működés, valamint az érzelmi, értelmi készségek. Másik elnevezésében, a leheletlélek szóban található meg a beszédes lehelet szó, hiszen a lehelet, a lélegzés jelenti magát az életet. A szabadlélek, árnylélek vagy fejlélek a fejben lakozik, és minden élőlény szabad, testen kívüli alakja, kinézete a tulajdonosáét tükrözi. Szabad, mert szabadon járhat-kelhet, a honfoglalók az álmokat, látomásokat ennek a léleknek a jelenlétével magyarázták és értelmezték. Hitük szerint a sámánok szertartásai során szabadlelkük utazik a világok között, míg testük helyben marad. Különböző betegségeket is a szabadlélek ' elvesztésével ' magyaráztak, így egyes betegségek okának azt tarthatták, hogy a szabadlélek nem talál vissza, valamiért nem tud visszajutni tulajdonosa fejébe.

A halotti szemfedők funkciójának, jelentésének megfejtéséhez nélkülözhetetlen lenne a honfoglalók ősi hiedelemvilágának ismerete, melyről azonban csak feltételezéseink vannak. A korábbi elméletek szerint a honfoglaló magyarok lélekhiedelme a finnugor, illetve az eurázsiai népekhez hasonlóan a lélek kettősségén alapul: megkülönböztették a testlelket és a szabadlelket.

A halotti szemfedők funkciója biztosan az elhunyt lelkével kapcsolatos egykori elképzelésekkel hozható összefüggésbe. Feltételezések szerint a honfoglalók hite szerint az ember halálakor a lélek elindul a túlvilág felé. Azért, hogy ez az utazás sikeres legyen, illetve, hogy maga a túlvilági élet a való élet mintájára működhessen, különböző tárgyakkal, étel- és állatáldozatokkal látták el az eltemetettet, olykor halotti szemfedővel. Már a honfoglalás korában is gyaníthatóan féltek az élők a halott visszajárásától és igyekeztek különböző módon meggátolni azt (sírba nyilazás, halott leszögezése, az elhunyt hasra fektetése, csonkítás).

Szem- és szájrőmez
Rakamazról
(fotó: Hapák József)

A bajanovói maszok
(9. század, Perm régió)

Szibériai sámán szertartás közben

A halotti szemfedők esetében máig megválaszolatlan a szokás pontos jelentése, vajon a halott védelmét szolgálták-e, vagy éppen ellenkezőleg, az élőket óvták az elhunyt ártó pillantásától, netán a testét elhagyó lelkétől. A kérdés régészetiileg megfoghatatlan és meghatározhatatlan, a kutatás ezért ezt néprajzi párhuzamok segítségével igyekezett megérteni.

Az ugor és a belső-ázsiai területen vizsgált temetkezési szokásokban a gyakorlat magyarázatául mind a halott védelme, mind az élők védelme megtalálható. A szemfedő a halott látását akadályozta, így biztosították, hogy az elhunyt ne ragadjon magával senkit sem az élők közül a túlvilágra. A szemekre és a szájra helyezett lemezek, tárgyak segítségével az elhunyt nem tud már sem látni, sem beszélni, sem hallani, szagolni, illetve lélegezni. Ezáltal az eltemetett teljesen elveszíti minden kapcsolatát az élők világával, és átlép a túlvilágba (osztjákok). Ezzel szemben egyes területeken a halotti maszkok és szemfedők az elhunyt arcát szimbolizálták és a látásban segítették (mongóliai kazakok). Máshol a lemezek az elhunyt szellemét is védhették, melyet a túlvilág felé vezető úton ártó szellemek támadhattak meg.

Halotti maszk Tankajevkából (fotó: Mende Balázs Gusztáv)

A halotti maszkok és szemfedők használata térben és időben széles körű elterjedést mutat egész Euráziában a paleolitikumtól az antikvitáson át a kora újkorig. A honfoglalás korára keltezhető halotti szemfedők az Urál-vidék kora középkori leletanyagában megfigyelt hasonló darabokkal mutatnak nagyfokú kapcsolatot.

Az ártó pillantás jelenlétére és az attól való félelem, illetve védelem különböző formáira az antik időkben és a mitológiából is számtalan példa ismeretes. Elég csak Medúza kővé dermedt pillantására gondolni, ami fejének levágása után is megmaradt. A későbbiekben nem csupán Athéné istennő viseletének részét képezte az elretentő ábrázolás, hanem egyiptomi textileken is megjelent, hétköznapi emberek ruhájának díszeként. A gondolati háttér ismeretes, a rossz szellemek, az ártó pillantások ellen szólt. E pillantások következményei között szerepeltek a különböző betegségek, a halál is, de kihatással lehettek a gazdaság állapotára.

A szem- és szájnylások elfedése, vagy éppen azok hangsúlyozása tehát egymásnak ellentmondó elképzelésekre utal. Míg egyes halotti szemfedők – formájukból következtethetően – elzárhatták a halott tekintetét és a lélek útját, mások inkább megnyitották és hangsúlyozták azt. Az ártó lélek visszajárásának meggátolására jó pár más mód ismeretes a honfoglaló temetkezésekből, a korábban említett rendellenes temetkezések értelmét az elhunyt lelkének visszajárásától való félelemhez köthetjük. Ezek a sírok jellemzően nem tartalmaztak egyéb leleteket, ezzel szemben a halotti szemfedőt tartalmazó sírok sokszor meglehetősen leletgazdagok. Pontosan ezért, az eltérő értelmezési lehetőségek miatt, minden egyes esetet külön kell megvizsgálni.

Jól látható, hogy a honfoglalás korának temetkezési szokásai és az ehhez kapcsolódó hitvilági nézetei rendkívül összetettek, viszont sajnos jelenleg csak találgathatjuk a szemfedők pontos funkcióját és értelmét.

Medúza-fej egy római mozaikról

MEXIKÓI

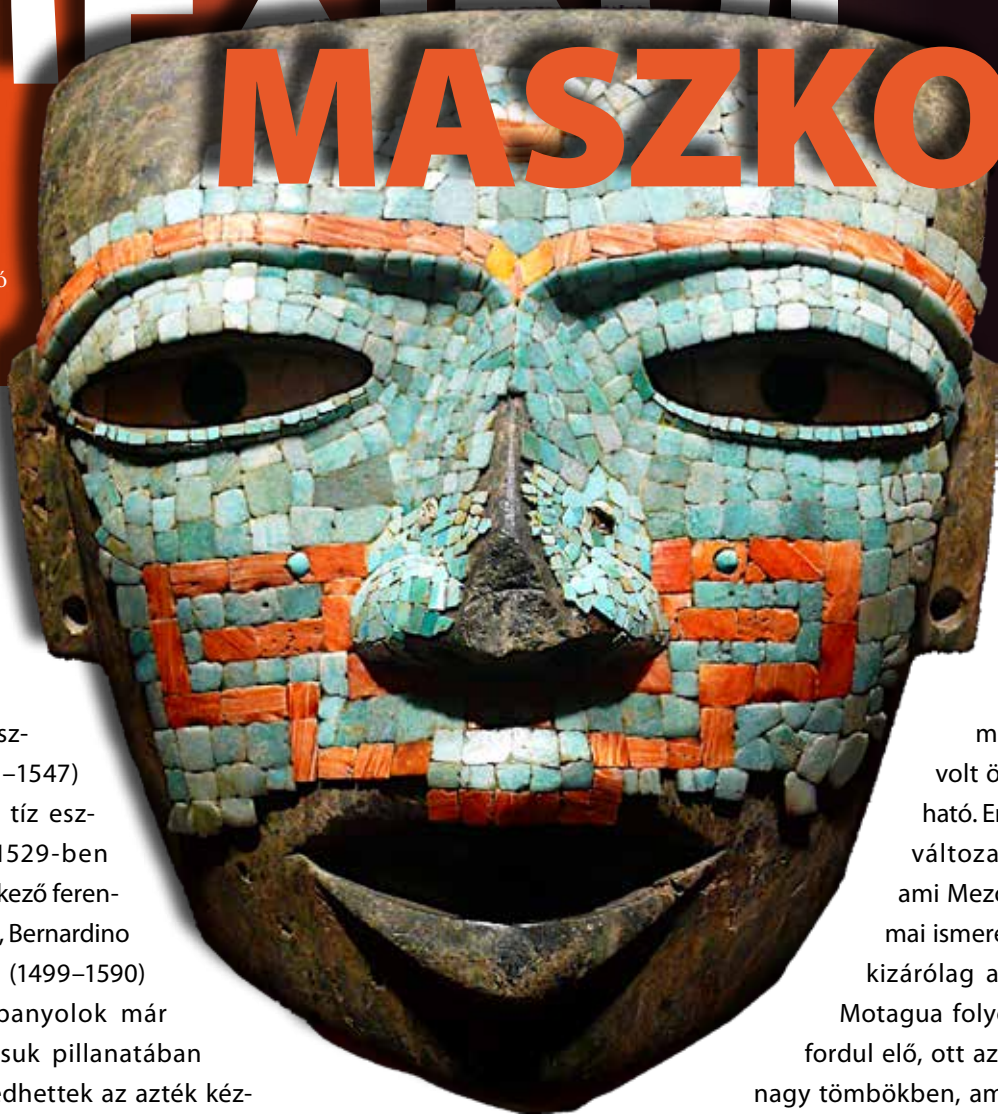
MASZKOK

tegnap és ma

36

Teotihuacáni
stílusú maszk,
Malinaltepec,
Oaxaca, Mexikó

Gyarmati
János

A

Hernán Cortés spanyol konkvisztádor (1485–1547) után éppen tíz esztendővel, 1529-ben Mexikóba érkező ferences szerzetes, Bernardino de Sahagún (1499–1590) szerint a spanyolok már partraszállásuk pillanatában megismerkedhettek az azték kézművesek kiemelkedő alkotásaival, közöttük a türkizből készült maszkokkal. A Sahagún által is táplált mítosz szerint II. Moctezuma azték uralkodó (ur. 1502–1520) abban a tudatban küldött értékes ajándékokat Cortésnek, hogy személyében Quetzalcoatl isten tért vissza a tengeren.

A maszkok használata minden bizonnyal Mexikóban is sok évezredes múltra tekinthet vissza, biztos adatokkal azonban csak az időkortól rendelkezünk, amikor már nem csak romlandó anyagokból készítettek ilyeneket, legalábbis az első nagy mezoamerikai civilizáció, az olmékok idejétől. Úgynevezett „zöldkőből” csiszolt maszkokat már a Kr. e. II. évezred vége óta ismerünk. Ez az azték időkig használatban maradt, és általuk „chalchihuitlnak” nevezett gyűjtőfogalom olyan, a kék és a zöld különböző árnyalataiban pompázó kőzeteket jelöl, amelyek színe az életet adó vízre és az ugyancsak létfontosságú, sarjadó kukori-

cára emlékeztetett, azaz a bőséggel és a termékenységgel volt összekapcsolható. Ennek az egyik változata a jadeit, ami Mezoamerikában mai ismereteink szerint kizárólag a guatemalai Motagua folyó völgyében fordul elő, ott azonban olyan nagy tömbökben, ami alkalmassá tette nagyobb méretű tárgyak, így akár maszkok egyetlen tömbből történő kifaragására is. Hasonló monolit maszkok ismertek egyébként Teotihuacánból is. Az olmék maszkokkal közös tulajdonságuk, hogy a szemek és szájuk helyét nem törték át. Ezért és súlyuk miatt sem voltak tehát alkalmasak arcon történő viselésre, s mivel ezen tárgyak egyike sem tudományos ásatásból került a napvilágra, így használatuk pontos módját sem ismerjük. Ellentétben azzal a több mint egy tucatnyi maja maszkkal, amelyeket uralkodói sírokban tártak fel. Ezek a halotti maszkok ugyanakkor nem egyetlen daraból készültek, hanem különböző méretű jadeitlapokból állították össze őket. A leghíresebb és legszebb példányuk Pakal palenquei uralkodó (Kr. u. 603–683) számos más jadeit ékszert is tartalmazó sírjából ismert. A rendkívül gazdag ikonográfiának köszönhetően a maják esetében azt is tudjuk, hogy az uralkodók életükben is viseltek

Bernardino de Sahagún, misszionárius pap és néprajzkutató

maszkokat, különféle ábrázolásokon számos esetben jelennek meg övükre függesztett vagy mellükön viselt maszkokkal. A maja maszkokat számos esetben különböző anyagú berakásokkal tették még változatosabbá. Gyakorta például kagylóból, obsziidiánból vagy épp hematitből alakították ki a szemüket.

A teotihuacáni és a klasszikus kori maja civilizáció lehanyaglásával, Kr. u. 900 táján egy új anyag, a türkiz kezdett terjedni a mezoamerikai kézművességben. Az átmenetet jól példázza a guerrerói Malinaltepecből származó különleges, teotihuacáni stílusú maszk. Az egyetlen zöldkő tömbből faragott maszkot borító 650 kék színű kőszemcséből megvizsgált darabok 80%-a amazonitnak, 20%-a türkiznek bizonyult, az arcot díszítő úgynevezett lépcsős meander motívumhoz pedig *Spondylus princeps* héjának [egy ismert kagylófajta – a szerk.] narancsszínű szélét használták.

A jadeittel ellentétben a türkiz vékony telérekben fordul elő, és apró, vékony szemcsékké csiszolható. Ezért a hatalmas munkabefektetést igénylő, egy darabból faragott maszkokkal szemben a posztklasszikus kori kézművesek számára sokkal könnyebb volt falapra rögzített türkizmozaikokat létrehozni. Így nem csoda, hogy az azték korszakra (1325–1521) az egyik legnépszerűbb díszítőanyaggá vált a nappal, a tűzzel, a meteorokkal és a háborúskodással kapcsolatba hozott, „égi kőnek” tekintett türkiz (az aztékok által beszélt nahuatl nyelven: *xihuitl*). Jelentőségét az azték adólisták is mutatják. II. Moctezuma uralkodása idején három olyan tartomány is volt, ahol a Tenochtitlánba küldendő adótételek között szerepelt a türkiz. A tartományok egyike a mai Oaxaca–Puebla–Guerrero állam határterületét képező Yohualtepec volt, amely tartomány egyebek mellett évente tíz türkizmaszkkal adózott. Ezek helybéli készítését az utóbbi évtizedekben e vidék barlangjaiból napvilágra került türkizmozaik maszkok és hasonló technikával készült díszkorongok is bizonyítják. Kísérőleleteik alapján ezek a maszkok a barlangokban elhelyezett úgynevezett halotti vagy áldozati csomagok részét képezhették.

Temetési maszkok használatáról a legkézenfekvőbb bizonyítékkal az aztékok legyőzhetetlen riválisának számító nyugat-mexikói Taraszki Birodalomból rendelkezünk. Az 1540 táján íródott *Relación de Michoacán* szerzője nem csupán beszámolt egyik uralkodójuk temetési szertartásáról, de rajzban is megörökítette, amint a türkizmaszkkal és nyakláncsal, valamint quetzaltollakkal feldíszített [a quetzal egy díszes farktollú, Közép-Amerikában honos madárfaj – a szerk.],

II. Moctezuma, azték uralkodó

Quetzalcoatl, az aztékok tollas kígyóistene

ravatra helyezett uralkodót zenészek kísérik, miközben embereket áldoznak fel. Ezt követően a leplekbe burkolt holttestet halotti máglyán hamvasztották el, majd maradványait és vele elhamvasztott tárgyait egy ülő embert formázó csomaggá alakították, amire ráhelyezték az előbb említett hatalmi szimbólumokat, végül a csomagot egy piramis lábánál kialakított sírban helyezték el.

Az azték kori kódexek és a spanyol krónikák leírásainak és képi ábrázolásainak köszönhetően ebből az időszakból rendelkezünk a legtöbb ismerettel a maszkok használatáról. Láthatjuk, ahogy az istenek vagy az annak öltözött papok viselték, de rendelkezünk ismeretekkel a hétköznapi emberek maszkviseléséről is. A legérdekesebb talán az úgynevezett „új tűz

Roja Reina (Vörös királynő) halotti maszkja, malachit, jádeit, obszidián, Kr. u. 600–900, XIII. templom, Palenque, Chiapas, Mexikó

szertartása”, ami akkor történt, amikor az aztékok által használt 365 napos éves és a 260 napos rituális naptár egy adott napja egybeesett. Ez 52 évenként következett be, és a ciklus lezárulta előtti este az aztékok eloltották a tüzeiket, összetörték az edényeiket, és várták, vajon folytatódik-e a világ úgy, mint előtte. Amikor másnap hajnalban a nap felkelt, azaz ment minden tovább, mint annak előtte, ismét meggyújtották a tüzeket és folytatták az életüket. A szertartás legszebb ábrázolása az úgynevezett *Borbonicus-kódex*ben látható. A jelenet közepén a szertartást végző istenek láthatók, míg a szélén olyan házaik előtt üldögélő emberek, akik magueylevéből készült maszkot tartanak az arcuk előtt, nehogy vadállatokká váljanak, ha netalán a világ véget ér. A legveszélyeztetettebbek a várandós nők voltak, akik a jelenet tanúsága szerint nemcsak maszkot viseltek, hanem egy hombárban rejtőztek el, és egy ugyancsak maszkot viselő harcos óvta őket kezében obszidián pengéjű karddal és pajzzsal.

Az első spanyolokkal való találkozást követően, mint minden más, bálványimádáshoz kapcsolódó tárgyra, a maszkokra is pusztulás várt. Paradox módon néhányat mégis a keresztény hit terjesztésére és az ősi vallások megsemmisítésére érkező térítő papok mentettek meg. Különösen a domonkosok, akik elsőként érkeztek Mexikóba, és történetesen azon a vidéken,

Olmék maszk (Kr. u. 1200–400, zöldkő) az azték Templo Mayor 20. áldozati együtteséből

Pakal király halotti maszkjai és ékszerei, jádeit, Kr. u. 683, Feliratok Temploma, Palenque, Chipas, Mexikó

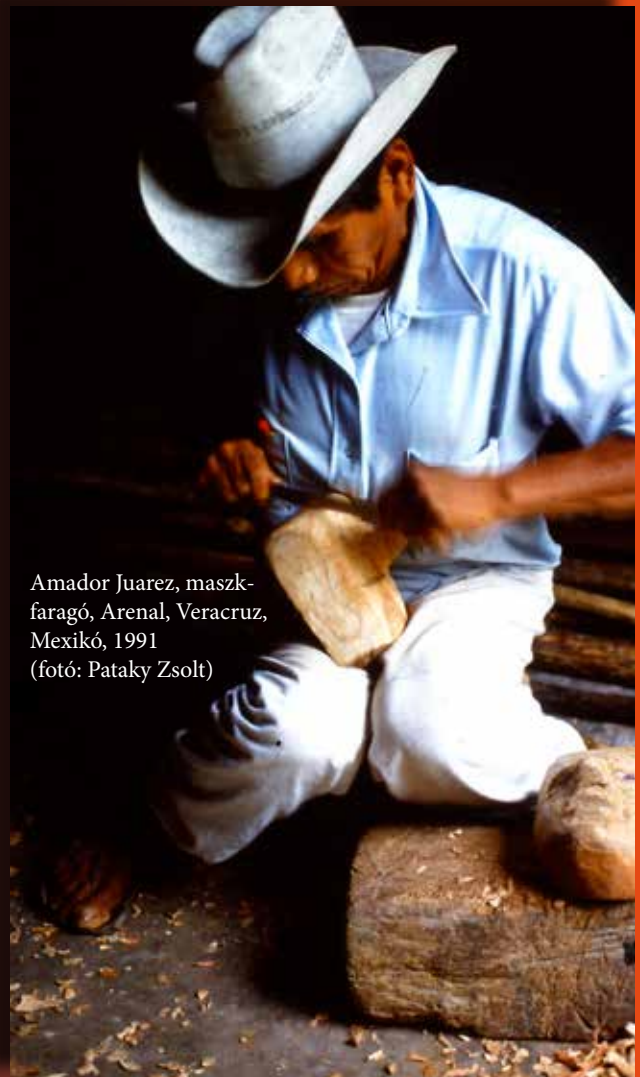
a mai Mexikóvárostól délre eső Pueblában és Oaxacában kezdtek téríteni, ami a mozaikmaszkok készítésének központja volt. Tollborításos takarók, csodásan festett könyvek és mozaikberakásos kések mellett így kerülhettek azok a türkizzel borított maszkok Domin-

A bal oldalon gödörsíros temetkezés, a jobb oldalon halotti csomaggá alakított, gyékényfonatra ültetett elhunyt, alatta edényekbe helyezett csokoládé ital, kukoricalépények, hús és takaró (Magliabechiano-kódex f. 67r),

go de Betanzos domonkos szerzetes birtokába, aki 1533 márciusában azzal nyújtotta át azokat az V. Károly császárral Bolognában találkozó VII. Kelemen pápának, hogy a démonok, azokon keresztül szóltak az emberekhez. Ezek voltak az első, biztosan Európába került mexikói maszkok, amelyek itáliai magángyűjteményekbe kerültek, manapság pedig az európai múzeumok féltett kincsei.

A katolikus papok minden erőfeszítése ellenére a maszkok használatát, ahogy más ősi szokásokat is, lehetetlen volt eltörölni. A mai napig jelen vannak minden falusi ünnepen, amikor a többségében európai gyökerű táncok szereplői viselik és helyi faragó mesterek készítik őket.

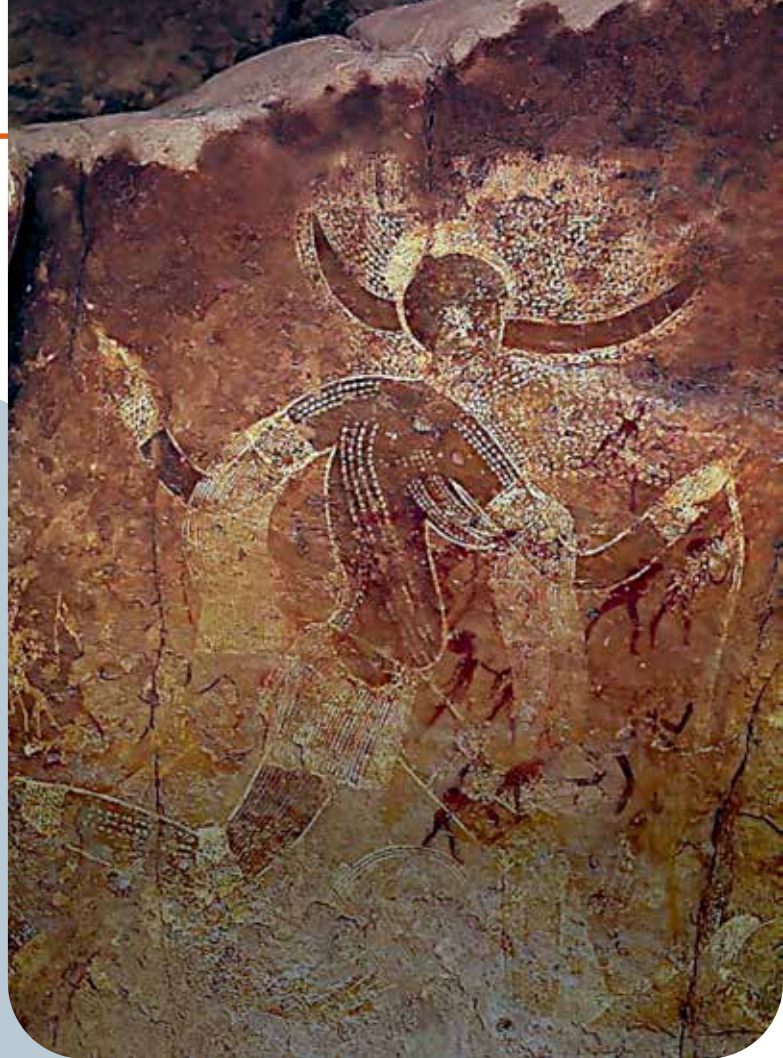

Amador Juarez, maszkfaragó, Arenal, Veracruz, Mexikó, 1991 (fotó: Pataky Zsolt)

Földessy
Edina

40

Afrikai titkos társaságok maszkjai

Sziklafestmény
a Tasszili-hegységben
(Kr. e. 6000–4000)

Afrikában a maszkok ősi használatát a Szaharában levő Tasszili-hegységben felfedezett egyes, akár 6–8000 éves sziklafestmények is bizonyítják. Ismertek köztük festett arcmaszkot, szarvakat és különféle öltözetdarabokat, valamint testdíszeket viselő alakok. Dél-Afrikában a busmanok ábrázoltak festményeiken embereket állati fejjel, testükön pedig állatbőrrel. Az ókori Egyiptomban ugyanakkor a holtak arcát fedték el maszkokkal.

Bivalymaszk
(Kamerun,
bamileke, 20. század
eleje)

A bamilekék számára a bivaly az erőt, az agresszivitást, a hatalmat jelképezi, és ezen tulajdonságok alapján az uralkodók, főnökök kiváltsága ilyen maszkokat viselni
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Bagi Hajnalka)

(Fotó:
Sarnyai
Krisztina)

41

A maszkokkal e közösségek többféle célt kívántak elérni: eltakarni a láthatót, láthatóvá tenni a láthatatlant és megörökíteni az eltűnt. Az ősi időkben a vadászat során a vad becserkészéséhez álcázták magukat az emberek – a maszkviselés eme gyakorlata egyes vadászó népeknél máig fennmaradt. A halottkultuszban használatos maszkokkal viszont egy pillanatot ragadtak ki az élet és a halál folyamatából, amikor az enyészetre ítélt emberi arcot igyekeztek örökkévalóvá tenni. Afrikában azonban a legelterjedtebb a maszkok mágikus-vallási használata volt a rítusokban, a szertartások során, ami a Szaharától délre ma is többé-kevésbé élő hagyomány. Főként Nyugat- és Közép-Afrikában, ahol a maszkok az úgynevezett avatási és titkos társaságokhoz kapcsolódnak. Ezek olyan férfitársaságok, amelyek tagjai sorába csak beavatással lehet bekerülni. Egyes népeknél egyetlen

ilyen társaság működik, amelynek a feladata a serdülő fiúk felnőtté avatása. A szertartások során hosszabb-rövidebb időre egy szent erdőbe különítik el a fiatalokat, ahol a társaság szertartásvezetői megismertetik velük a csoport hagyományait, szokásait, a vallás titkait, a mítoszokat, a maszkok eredetét és jelentését, és a közösségi magatartás szabályaira való oktatással felkészítik őket a házasságukra, felnőtt életükre. A beavatandóknak gyakran különféle erőpróbákat, sőt, operációk fájdalmait is ki kell állniuk, de sokszor egy-egy titkos nyelvet is meg kell tanulniuk, és nevet is változtatnak. Maszkos alakok ügyelnek arra, hogy beavatatlan ne láthassa őket, hiszen ekkor

Tyivara fejtetőmaszkok (Mali, bamana, 20. század).

Egy bamana mítosz szerint az antilop tanította meg az embereket a földművelésre. A róla elnevezett titkos társaság tagjai okítják a fiatalokat e mesterségre.

Vetés és aratás idején fonott sapkával a fejükre rögzített hím és nőstény antilopmaszkkal táncolnak. A hím hosszú szarvai a köles növekedésére, sörényének cikcakkfaragása szökellő futására és a nap járására utal. A táncosok hosszú rostöltözetének száalai az esőt jelentik meg

(Néprajzi Múzeum©2022)

Uralkodói maszkok (Kongói Demokratikus Köztársaság, busongo, 20. század eleje).

A busongo uralkodó dinasztia megalapítására és a női ági leszármazásra három maszk emlékeztet: Masamboj, az alapító ős gyöngyökkel és kauri csigákkal díszített maszkja, leánytestvérének, egyben feleségének festett maszkja és fiatalabb testvérének a pigmeusokat is idéző, rézlemezzel borított maszkja

(Néprajzi Múzeum©2022)

Fotók: Sarnyai Krisztina)

jelképesen halottak, akiket nem szabad megpillantani. A beavatás végén, immár felnőttként térnek vissza a falujukba, egy maszkos ünnepség keretében. Néha maguk is maszkot viselnek, amelyet az úgynevezett szent erdőben készítenek, néha pedig a társaság maszkos tagjai kísérik őket.

Más társadalmakban az avatási társaságokon kívül még olyan egyéb titkos társaságok is léteznek, amelyekbe választás útján, olykor fizetség ellenében lehet belépni, és amelyek bizonyos funkciókat töltenek be a társadalomban, avagy az uralkodói, főnői hatalom gyakorlásában. A Maliban élő bamanáknál például a korban előre haladva hat titkos társaság tagjává lehet válni.

Mindezek a társaságok különféle maszkokkal rendelkeznek, amelyekkel természetfölötti erőket, istenségeket, mitikus lényeket, hőseket, a társaságok alapító szellemét és egyéb ártó vagy jótékony szellemeket, démonokat, őseket jelenítenek meg. Az adott társaság funkciójától függően számos alkalommal lépnek színre: például újévkor, a nyári és a téli napforduló idején avagy a hold átváltozásai-
kor rendezett, a megújulást ünneplő rítusokon; az emberi élet egyes fordulópontjain, így a már említett felnőtté avatáson kívül a temetésekben, a gyász idején és a holtak szellemétől való tisztító rítusok alkalmával. A gazdasági élet eseményeit, a vadászatot, a vetést, az aratást különféle szaporító- és termékenységi rítusokkal segítik elő vagy ünneplik meg, szinte minden esetben maszkos alakok közreműködésével. A társadalmi rend ellen vétkezőt a hatalom nevében szintén maszkos ala-

Mukuji
maszk (Gabon,
punu, 20. század közepe).

A fiatal női szellemet ábrázoló, fehér színével az ősök birodalmát idéző maszk gólyalábakon temetési szertartásokon jelenik meg, és a reinkarnációt jelképezi
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Földessy Edina)

Kifvebe
maszk (Kongói Demokratikus Köztársaság, szondze vagy luba, 20. század első fele).

A szondzsek a Nap és Hold sugaraival díszített arcmaszkokkal a varázshatalommal rendelkező veszélyes szellemeket idéztek meg, általuk biztosítva az uralkodó hatalmának fenntartását. Hasonló maszk a lubáknál jótékony szellemekhez kapcsolódott, és főként gyógyító, gonoszűző szertartásokban szerepelt
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Roboz László)

Idiok
ekpo maszk
(Nigéria, ibibio, 20. század második fele).

A nigériai ibibióknál sokszor betegségeket is mutató, félelmetes maszkokkal jelenítik meg az ártó szellemeket, vagy azoknak az ősöknek a szellemeit, akik életükben nem tisztelték a hagyományokat
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Földessy Edina)

Bundu/ szande
sisakmaszk
(Libéria, gola, 20. század első harmada).

A női titkos társaság maszkjai a társaság védőszellemét, egyben a női szépséget jelenítik meg. A hajviselet a művészi érzéket, a magas homlok a bölcsességet, a lesütött szem az eszességet, a titkos erőt, a hurkás nyak a jólétet fejezi ki
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Kerék Eszter)

Fejtetőmaszk
(Nigéria, ekoi, 20.
század eleje)

A Leopárd (*Ekpo*) titkos társaság maszkjai antilopbőr borításuk miatt különlegesek az afrikai maszkok sorában – régebről emberbőrt is említenek. Frizurájuk emberi hajból készült. Az ősök szellemeit megjelenítő maszkok politikai és társadalmi eseményeken, a tagok temetésén, valamint a társaság egyéb rítusain tűnnek fel
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Bagi Hajnalka)

kok figyelmeztethetik, vagy éppen büntetik meg, és a maszkok az erkölcsi nevelésben is szerepet kapnak.

Afrikában majdnem kizárólag férfiak készítik és viselik a maszkokat. A nők és a be nem avatott gyermekek gyakran meg sem pillanthatták őket. Ha ez mégis előfordult, szigorú fenyítésben részesültek, és akár halállal is lakolhattak. Ennek kapcsán érdekes megemlíteni, hogy az alakuló helyi múzeumoknak gyakran fejtörést okozott, vajon kiállíthatnak-e és hogyan olyan alkotásokat, amelyek ismeretét a társadalom egyes csoportjai számára tiltja a hagyomány.

Miközben férfítársaságokról van szó, az alapítójuk sokszor egy-egy női erő vagy szellem, és a társaságok számos női maszkkal is rendelkeztek/rendelkeznek. Jóllehet elvélve női avatási társaságok is vannak, de ezek között is kivétel a Libériában és Sierra Leonében egyes közösségeknél elterjedt, saját maszkot használó bundu vagy szande női titkos társaság, amely a fiatal lányokat készíti fel későbbi házastársi, valamint anyaszerepükre, miközben az erkölcsi magatartás szabályaival és a szépség fogalmával is megismerteti őket.

Rituális szerepükön kívül azonban a maszkok helyenként világi funkciót is betölthetnek, például amikor piacnapokon, esetleg egy-egy fontos személynek a faluba látogatásakor a maszkot viselők az egybegyűlteket szórakoztatják, gólyalábakon járva, akrobatikus mutatványokkal, mulatságos viselkedéssel.

A maszkok igen változatos anyagokból készülhetnek: Afrikán kívül a legismertebbek a fából faragottak, amelyek ábrázolásmódjukkal a 20. század elején sok európai művészt megihlettek, és több művészeti irányzatot megújulásra ösztönöztek. A helyi kultúrákban azonban olykor jelentősebbek a növényi rostból font vagy kötött, levelekből, tollakból összeállított darabok, amelyeket egy-egy

Ubi
maszk (Libéria,
kru vagy grebo, 20.
század első harmada).

Picasso ilyen típusú maszkot vásárolt Marseille-ben 1912-ben, amelynek hengeres szemei, absztrakt ábrázolásmódja a *Gítár* című festménysorozatához adott ihletet

(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Sarnyai Krisztina)

Mozgatható
állkapcsú maszk
(Nigéria, ibibio,
20. század közepe)
(Néprajzi
Múzeum©2022
Fotó: Bagi
Hajnalka)

szertartás után el is pusztíthatnak. Ismertek még textilből varrt, fémből öntött, gyöngyből fűzött maszkok is. Egyes népeknél olykor mozgatható résszel, például le-föl csapható alsó állkapoccsal is ellátják őket. A turistapiacra szánt maszkok között teknőcpáncélból, tökből, kerámiából készült utánezatok is megjelennek. Az eredeti maszkok másolatait pedig hol megnagyobbítják, hol lekicsinyítik, hol pedig újszerű díszítésekkel látják el: kifestik, fémrátétekkel, gyöngyökkel igyekeznek vonzóbbá tenni őket. Ezek így természetesen teljesen elvesztik rituális funkciójukat, és az otthonok egyszerű dísz tárgyaivá válnak.

Afrikában az arcot fedő maszkokon kívül használnak fejtetőn, homlokon, vállon hordott maszkot, egészen a fejre húzott vagy fél sisakmaszkot, s léteznek a testet teljesen elfedő ruhamaszkok, sőt még testmaszkok is, amelyeket többnyire a mellkasra rögzítenek. Ritka típust alkotnak az úgynevezett útlevél- vagy amulettmaszkok, melyek bizonyos arcmaszkok kicsinyített változatai, s övre, nyakba akasztva vagy felkarra kötve hordják őket. Egyes népeknél súlyos vagy hatalmas méretű és emiatt csoportosan viselt maszkokkal is találkozni.

Léteznek azonban olyan alkotások, amelyeket eredetileg nem viselésre szántak, vagy amelyeket már nem használnak maszkként. Ezeket szentélyekben, oltárként őrzik. Áldozatokat mutatnak be nekik, az áldozati állat vérével locsolják meg őket, így érintkezve a természetfölötti erővel.

Azonban akármilyen szellemet, őst vagy természetfölötti lényt jelenítenek is meg, a maszkok háromfélék lehetnek: emberi arcot utánezók (antropomorf), állatra

Testmaszk
(Benin vagy
Nigéria, nago vagy
joruba, 20. század).

Az úgynevezett test-
vagy hasmaszkokat
– női lényeket
ábrázoló arcmaszkok
kiegészítőjeként – férfiak
viselik a testükre rögzítve.
Ilyen típusú maszkokkal
csak néhány nép
termékenységi rítusain
találkozni
(Néprajzi
Múzeum©2022
Fotó: Sarnyai
Krisztina)

Edzumba
maszk (Szenegál,
diola, 19. század
vége).

A serdülők felnőtté
avatását végző bukut titkos
férfitársaság tülökkel felszerelt
maszkjai a szarvasmarha
fontos szerepére utalnak.
A diola férfiak vagyonát és
társadalmi rangját ugyanis
csordájuk nagysága tükrözi
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotó: Sarnyai
Krisztina)

Fumu
maszk és *ikoko*
amulettmaszk (Kongói
Demokratikus Köztársaság, pende, 20.
század eleje).

A pendéknél a serdülők férfivá avatásának végét jelző ünnepen felvonuló maszkos táncosok az ősök szellemét vagy a falu jellegzetes alakjait jelenítették meg. A fejükön három-öt rafiaszövet nyúlvánnyal ellátott maszkok a harcos, a főnök vagy a jós alakját idézik. Mivel gyógyító erőt tulajdonítottak nekik, elefántcsontból faragott, kicsinyített változatukat a férfiak amulettként viselték a nyakukban
(Néprajzi Múzeum©2022
Fotók: Sarnyai Krisztina)

használtók (zoomorf) és e kettőt ötvöző, úgynevezett összetett (hibrid) maszkok. Az ábrázolás módja lehet természetű, de a leegyszerűsített, stilizált vagy elvont (absztrakt) megformálás számos fokozatát is megfigyelhetjük. Egy közösségen belül is eltérő stílusú maszkokat használhatnak attól függően, hogy azok milyen titkos társasághoz kötődnek.

A maszkokon minden részletnek, ábrázolásmódnak jelentése van: a lesütött szem a befelé nézést, a titkos erőt, a dülledt pedig azt jelképezi, hogy a „maszk” mindent lát, vagyis mindent tud; ez az uralkodói és a varázshatalomra is utalhat. A két-, három- vagy akár négyarcú maszkok szintén a különleges hatalmat jelzik: térben és időben több irányba, előre és hátra, a múltba és a jövőbe is képesek tekinteni. A maszkok esetében a megválasztott színek és a hozzáadott elemek is fontosak az értelmezéshez.

A maszkok továbbá soha nem önmagukban közvetítik jelentésüket. Bármilyen alkalommal is használják őket, mindig egy teljes öltözet, különféle kellékek, mozdulatok, zene, ritmus, szavak, illetve hangok tartoznak hozzájuk elválaszthatatlanul.

Az afrikai maszkos hagyományok a modernizáció hatására mára már átalakulóban vannak. A titkos társaságok szerepe sok helyen csökken, a maszkos ünnepségek eredeti mágikus-vallási célja világivá alakul, és olykor turistalátványossággá válik. Így a maszkokat manapság akár már nemzetközi maszkfesztiválok alkalmával is megcsodálhatja a közönség.

Maszkos táncok: a mongol *cam*

46

A *cam* eredete

A tibeti és mongol vadzsrajána buddhista gyakorlat egyik leglátványosabb, a szerzeteseken kívül a hívőknek, sőt az érdeklődő kívülállóknak is szánt szertartása a maszkos tánc; tibetiül *csam*, halha mongol nyelven *cam*.

Az összetett szimbolikájú *cam* rituálé fő célja az ártalmas (a rossz és gonosz) erők jelképes megsemmisítése és ez által a közösség, valamint az egyének megtisztítása a múltban felhalmozott bűnök szennyétől és az ártalmas erők hatásaitól.

A *cam* valószínűleg az ősi tibeti bön vallásban és a tételes vallások előtti hiedelmekben gyökerezik, de a buddhizmus diadalát ünnepli, melyet a helyi istenségek „megszelídítésével” aratott. A buddhizmus terjesztésének és sikerének egyik alappillére lett ugyanis a lokális jelentőségű szellemlények és istenségek „megtérítése” és buddhizált tiszteletének a kialakítása. Közülük több is megjelenik a *cam* tánc során.

A *cam* jelenleg ismert változatainak eredetmítosza egy, a 8–9. században élt indiai származású mesterhez, Padmaszambhavához kötődik, akinek nagy szerepe volt a jellegzetesen tibeti jellegű buddhista tanok kialakításában és elterjesztésében.

A mongol *cam*

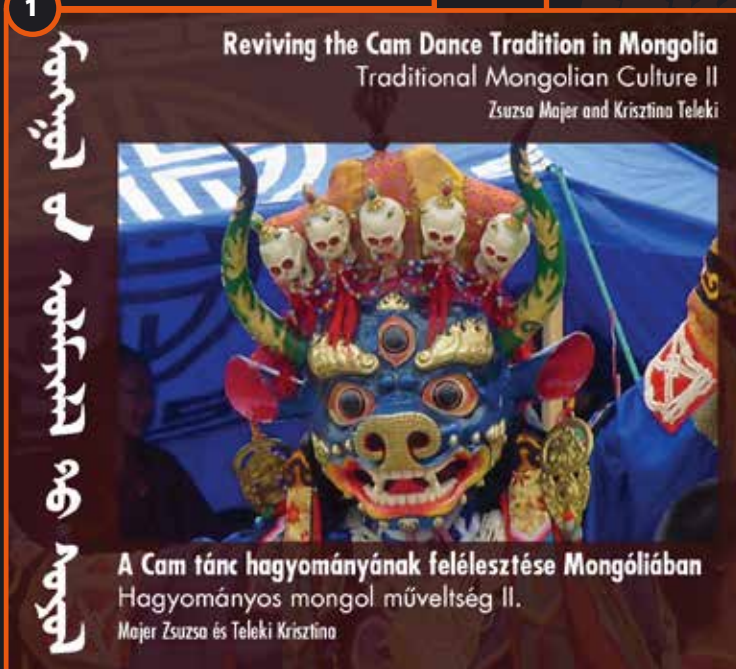
Bár a *cam* Tibetből számos területre elterjedt – úgy mint Nepál, Bhután, Kína és Mongólia –, az alábbiakban írott forrásokra és terepmunkaanyagokra alapozva a mongol változatot mutatjuk be részletesen (1. kép). A mongol *cam* hagyománya a buddhizmus „erényelvű”, úgynevezett sárga süveges gelugpa rendjéhez kötődik, és a 17. századi Tibetben alakult ki.

Az első mongóliai szertartásokra a 18. században (1723-tól kezdődően) került sor, és idővel egyre fontosabb eseménnyé vált a hívőket mind nagyobb tömegben megmozgató kolostori ünnepek között. A 20. század húszas,

BIRTALAN ÁGNES

A Mongol és Belső-ázsiai Tanszék terepmunkaalapú kiadványa a *cam*-ról

1

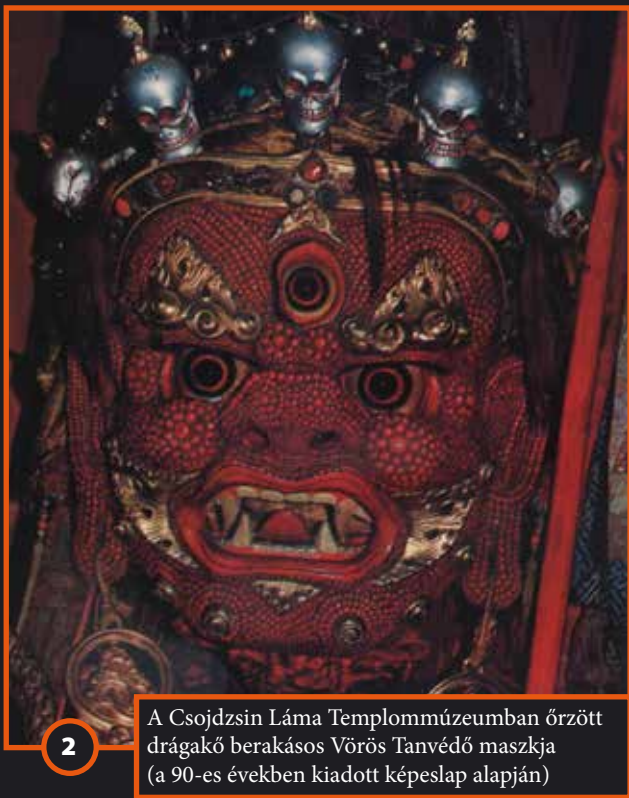
harmincas éveiben a vallásellenes szocialista ideológia hatására a legtöbb mongol buddhista kolostort lerombolták, a szerzeteseket (lámákat) pedig megölték vagy világi életre kényszerítették, például besorozták a hadseregbe. Ennek következtében a *cam* hagyománya megszakadt. A kilencvenes évek demokratikus változásai azonban ismét szabad vallásgyakorlatot hoztak

Mongóliában is, így az idős szerzetesek visszaemlékezései, a régi fotók, filmfelvételek és a múzeumi tárgyak segítségével sikerült a *cam* rituálék felevenítése. Napjainkban több ulánbátori és vidéki kolostorban is rendszeresen megrendezésre kerül a *cam* rituálé, mint a buddhista ünnepek és rituális gyakorlatok egyik legfontosabbika.

A vadzsrajána azaz a „gyémántút”, a buddhizmus egyik irányzata, melyben kiemelt szerep jut a rituáléknak; A halha pedig a Mongol Köztársaság nyelve, a tulajdonképpeni mongol nyelv. A tanulmányban ezen a nyelven szerepelnek a szakki-fejezések és a tulajdonnevek.

A gelugpa rendet, melyhez a dalai lámák is tartoznak, egy Congkhapa nevű tanítómester alapította a 15. század fordulóján. Mongóliában máig ez a legelterjedtebb szerzetesi rend.

A bön/bön egy tibeti eredetű szinkretikus vallás, mely a hagyományos hiedelemrendszerre épül, de iráni zoroasztrianus és buddhista elemeket is magába olvasztott.

2

A Csojdzsin Láma Templommúzeumban őrzött drágakő berakásos Vörös Tanvédő maszkja (a 90-es években kiadott képeslap alapján)

3

A Hüré *cam* tánctere. D. Damdinszüren 1966-ban készült festménye (a 90-es években kiadott képeslap alapján)

A szertartások idejét a holdnaptár alapján számolják ki, ezek általában nyárutó havára esnek, de az eltérő kolostori hagyományokban más-más az időpontjuk.

A viselet és az attribútumok

A szereplők, a táncot elsajátító szerzetesek az egyes istenségek mitológiájának és ikonográfiájának megfelelően varrt köntöst viselnek, melyet különböző további szimbolikus díszek ékesítenek. Ilyen például a csontkötény, a sámánszertartásokon használt bronztűkörhöz hasonló kerek fémrátét és a buddhizmus olyan jelképei, mint például a tankerék (szanszkrit *dharmacsakra*). Kezükben az istenségre utaló tárgyat (azaz valamilyen attribútumot), vagy a férfiprincípiumot és a megvilágosodást jelképező jogart (szanszkrit *vadzra*), esetleg a teljességet és az éberséget is megjelenítő jogarnyelű csengőt (szanszkrit *vadzra* és *gantha*), kardot, pálcát stb.-t tartanak.

A *cam* típusai, helye és ideje

A *cam* általános célja a fentebb említett megtisztulás és az ártalmak távoltartása, de attól függően, hogy milyen istenség vagy buddhista szent van az adott szertartás középpontjában, különbözőek lehetnek az alpnarratívák. A teljesség igénye nélkül létezett például Geszer kánnak, Tára istennőnek vagy az úgynevezett Fehér Öregnek szentelt rituálé is.

A maszkos tánc mellett, mely elsősorban a mozdulatok és az öltözékek nonverbális kommunikációjára épül, van egy másik típus is, melyben a szöveghagyomány is erőteljesebben jelen van. Ez utóbbira példa a híres tibeti szent, Milarepa (1040–1124) életének és tevékenységének szentelt *cam*.

A sokféle istenséget felvonultató maszkos tánc zárása egy tűzszerartás, mely során elégetik az ártó erőket jelképező, fából vagy tésztából készült szimbolikus tárgyat, a szort így tisztítva meg a közösséget.

A rituálét a nagyobb kolostorok udvarán vagy azok közvetlen környékén tartották és rendezik ma is. A szakrális teret többnyire csonttal kevert mésszel rajzolják fel: egy négyszöget, benne koncentrikus körökkel, mely a Halál Urának palotáját szimbolizálja. Ez a táncter, mely az egyes szereplők mozgási lehetőségét is behatárolja.

Geszer kán fontos tibeti–mongol mitikus hős, a buddhizmusban hadistenként tisztelik, Tára istennő a buddhizmusban a női princípium és az anyaistennő egyik leggyakoribb megjelenési formája, általános oltalmazó szerepű, a Fehér Öregről lásd alább!

4

Hasin kán (Kangxi császár) és fiai (a 90-es években kiadott képeslap alapján)

5 Bika és szarvas (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

6 Namszrai a jószerecse patrónusa (baloldalt) (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

A maszkok

A *cam* maszkok a különböző istenségek terecsképeken (tibeti *tankha*) és szobrokon is ábrázolt ikonográfiai jellegzetességei alapján készültek, zömmel igazi művészeti alkotások. A jelenleg használt típusok közül több is a Csojdzsin Láma Templom-múzeumban megőrzött maszkok formáját és díszítését követi.

Anyaguk papírmásé, noha eredetileg valódi aranyból készült festékkel és drágakőberakással díszítették őket. A maszkok mérete legalább kétszerese az emberi fejnek, viselője így valójában a szájníláson keresztül lát ki. Némelyik, mint például az úgynevezett Vörös Tanvédő korall-

A Csojdzsin Láma Templommúzeum eredetileg az állami buddhista jóskolostortemploma volt, melyet a szocializmus idején múzeumá alakítottak át.

berakással (6–7000 darabra tehető a számuk) készült feje, tetemes súlyú – körülbelül 30 kg (2. kép). A maszkkészítés hagyománya napjainkban szerencsésen újra felelevenedett, több tanulmány is részletesen bemutatja a folyamat egyes fázisait.

Szereplők és maszkok

A buddhista szertartásokon is használt hangszereken kísért tánc bemutatását több hónapnyi gyakorlás, valamint a rituálét megelőzően végzett meditáció előzi meg. A tánclépések és a karmozdulatok is felidézik az istenségeket, a tekintélyes súllyal rendelkező öltözék és a maszk viselése ugyanakkor különös ügyességet kíván az előadó szerzetesektől, akik szemgyönyörködtetően kecsesen mozognak, szerepükhöz kapcsolódóan eltérő módokon. A rituálé 20–30 szerzetes aktív jelenlétét kívánja meg, ezért csak a nagyobb létszámú kolostorok képesek ezeket megszervezni.

Napjainkban a legismertebb és felelevenítése óta rendszeresen megtartott *cam* a mai Ulánbátor elődjében, lh Hürében („Nagy Kolostor”) tartott rituálé rendjét követi (3. kép).

7 Dzsamszran, a Vörös Tanvédő tánca, a maszkja papírmásé, drágakő berakás nélkül (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

8 Fehér Öreg, a komikusan viselkedő természetisten (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

9 Fekete kalapos táncos (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

Az alábbiakban a tánctéren való megjelenésük sorrendjében ismertetünk néhány tipikus szereplőt:

Történeti személyek: a mongol történelem mandzsu időszakában (1640–1911) élt személyek, mint például a híres mandzsu császár, Kangxi (1663–1722; mongolul Hasin kán) és fiai. Maszkjuk mosolygós, emberi

vonásaik vannak, buddhista attribútumuk nincs – a császár egy buddhista imákhoz használt gyöngyfűzért tarthat a kezében (4. kép).

Helyszellemek: az Ulánbátort körülvevő hegyek gazdászellemei, részben a buddhizmus előtti szellemlények alakjában tűnnek föl. Ilyen például a fekete szakállú Kék Öreg, vagy a buddhista mitológiai lény, a zoomorf vagy antropozoomorf Garuda madár. Ez utóbbi jelenleg is a főváros védelmező szimbóluma.

Állatalakú istenségek: a szarvas- és a bikamaszkit viselő táncosok a Halál Ura kísérei, alakjuk fontos prebuddhista képzetekhez, így például a totemisztikus ősökhez is kötődik (5. kép).

Tanvédő istenek: a számos tanvédő istenség közül kettőt emelnék ki. A szerencse és jólét patrónusa, Namszrai, akinek alakját a népvallásban is kiemelten tisztelik, és a folklórban is gyakran megjelenik (6. kép). Arca aransárga, békés kifejezésű, fejét öt drágaköves korona díszíti. A haragvó Dzsamszran, a Vörös Tanvédő maszkja lehet az egyik legdíszesebb (lásd fentebb), a buddhista tan ellenségeit megfélemlítő ábrázata, három szeme van (így egy bölcsességszeme a homloka közepén) továbbá az öt fő negatív tulajdonság megsemmisítését szimbolizáló öt koponyával ékesített koronát és zászlós fejdíszet hord. Attribútumai nagy változatosságot mutatnak: íj és nyíl, lángoló kard, valamint a tan ellenségének kitépett légzőszerveit megjelenítő szimbólum (7. kép).

Fehér Öreg: a buddhizmus által megzabolázott természetistenségnek (*Cagán Övgön*), aki a hosszú élet és a termékenység patrónusa is, számos alakja ismert a mongol és tibeti hagyományban. A *cam* rituálé során a legtipikusabb

10 Csojdzsó (Erlig kán), a Halál Ura (fotó: Báthory Péter, Ulánbátor, 2006. augusztus 3.)

ábrázolásait imitáló maszkkal jelenik meg: tar fejű, hosszú szakállú és szemöldökű, köntöse fehér, tipikus mongol viselet. Szerepe félig komikus, szórakoztatja a közönséget, cukrot ad a gyerekeknek, attribútumával, hosszú botjával megcsapkodja a jelenlevőket – ennek érintése egyébként szerencsehozó (8. kép).

Fekete kalaposok: feltehetően a bön valláshoz kapcsolódó szereplők (számuk változó, többnyire kilenc vagy több), maszkjuk nincs, viszont egységesen fekete kalapot hordanak (9. kép).

Csojdzsó, mongolul Erlig kán, a Halál Ura: a Hüré *cam* központi szereplője, kék bikafeje van, ikonográfiája az ind mitológiából ismert pokolfejedelem alakját idézi. Hitvesével érkezik, kettejük együttese a teljességet szimbolizálja (10. kép).

Röviden összegezve, a tibeti eredetű mongol *cam* rituálé tárgyi világának legjellegzetesebb részét a hatalmas maszkok képezik, melyek gazdag buddhista és prebuddhista vallási képzeteket és szimbolikát jelenítenek meg.

A MADÁRCSÖRŰ DOKTOR TÁNCA A FEKETE HALÁLLAL

A pestist okozó baktérium (*Yersinia pestis*), és egy, a 16. századi pestis-doktor egész fejét befedő maszkja (Ingolstadt, Németország)

A COVID-19-járvány kitörése óta a kórházakon és a műtőkön kívül is napjaink szerves részévé vált az orvosi maszkok látványa. Nem volt ez másképp a középkorban pusztító egyik legsúlyosabb és leghalálosabb betegség, a fekete halál, azaz a pestis idején sem, de ebben az időben igencsak másképp festettek az arc eltakarására szolgáló eszközök, mint újkori társaik. Mára már csak a velencei karneválok forgatógatójában, esetleg farsangi ünnepségeken, avagy filmekben kerülnek elő a jelmezszerű fekete öltözékek, melyeket az eltéveszthetetlen madárcsőrű maszkok tesznek teljessé. A következőkben azt járjuk körül, hogy kik voltak a pestisdoktorok, és mi célból hordták jellegzetes maszkjaikat!

A pestist a *Yersinia pestis* nevű baktérium okozza, amelyet elsőként Alexander Yersin (1863–1943) svájci-francia orvos azonosított. A pestisnek háromféle változata ismert: a bubópestis, a tüdőpestis és a vérpestis. A bubópestistől a nyirokcsomók megdagadnak, majd következik a láz, a hányás és a hasmenés, ezután kialakulnak a jellegzetes fekete és sötétkék foltok a bőrön. A bubók később felszakadnak, majd kifolyik belőlük a genny. A fertőzöttek többsége a megbetegedést követően 2–7 nappal meghalt. A pestis ma már antibiotikumokkal könnyen kezelhető. Napjainkban csak elszigetelt esetek fordulnak elő, Madagaskáron, Afrikában és Dél-Amerikában, azonban a kutatók arra figyelmeztetnek, hogy a klímaváltozás miatt ismét aggodalomra adhat okot a mutációra nagyon hajlamos és alkalmazkodóképes kórokozó.

Charles de Lorme (1584-1678), a pestisdoktorok maszkjának és öltözkékének megalkotója

A középkor és a kora újkor folyamán kevés rémisztőbb dolog történhetett egy településen, mint hogy ha kiderült, hogy felütötte a fejét a fekete halálnak is nevezett pestis. Ilyenkor jelentek meg a pestisdoktorok nevezett tisztségviselők, akiket többnyire az adott település bérelt fel. Szerződéseikben pontosan rögzítésre kerültek feladataik, melyeknek csak kisebb része volt a betegek kezelése, sokkal inkább azért fizették őket, mert egyáltalán hajlandóak voltak bemenni a betegség sújtotta városba vagy városrészbe. Valódi gyógymód hiányában azonban leginkább az elhalálozottak listáját vezették és a végrendeleteknél tanúskodtak. Mindezekon kívül a középkorban egészen kivételes módon számukra egyáltalán nem volt tilos a boncolás, mert így próbálták fényt deríteni a betegség eredetére, illetve a halál okára. A pestis elől sokszor még a legbátrabb orvosok is elmenekültek, ezért a tisztség betöltői többnyire fiatal, tapasztalatlan orvosok vagy orvosi képzettséggel egyáltalán nem rendelkező

személyek voltak. Kezeléseik többsége igen kétes értékű volt, legjobb esetben is csak hatástalan, sokszor azonban kifejezetten veszélyes és káros. Leggyakrabban a korban szokásos érvágásból és a megduzzadt nyirokcsomókra helyezett piócákból állt, ugyanakkor gyakran kentek a nyirokcsomókra ürülékét és higanyt is. Sokszor megnyitották a duzzanatokat a genny leeresztése céljából, amivel – különösen a fenti „kenőcsökkel” és a kor higiéniai viszonyaival együtt – további fertőzésveszélynek tették ki a betegeket. Gazdagabb ügyfeleitől néhány ilyen „orvos” jelentős mennyiségű pénzt csalt ki különböző gyógymódokra a betegek végrendelezése során. Akik tehát nem haltak bele a pácienseiktől elkapott betegségbe, azok közül többen mesés gazdagságra tettek szert. Ezért bár nagyon veszélyes, magányos és hálátlan, mégis igen jövedelmező foglalkozásnak számított a pestisdoktor tisztsége.

Az egyik legismertebb pestisdoktor Nostradamus (1503–1566) volt, aki a betegség által legsúlyosabban érintett francia városokban, például Toulouse-ban és Bordeaux-ban is tevékenykedett, méghozzá olyan sikerrel, hogy kortársai csodadoktorokként nevezték.

Paulus Fürst: „Doktor Csőr Rómából” (1656)

Az 1720–1721. évi pestisjárvány áldozatainak feltárt tömegsírja Martigues-ban (Franciaország)

A pestisdoktorok jellegzetes öltözéke és vele együtt a maszk nem az első nagy pestisjárvány idején (1340 körül) jelent meg, hanem csupán a 17–18. század folyamán. Feltalálását a francia Charles de Lorme-nak (1584–1678) tulajdonítják, aki előbb a Medici család, később pedig három egymást követő francia király, XIII., XIV. és XV. Lajos francia udvari orvosaként tevékenykedett.

Először 1619-ben írta le, a következőképpen: „Az orr fél láb [kb. 15 cm – a szerk.] hosszú, csőr alakú, illatokkal teli, csak egy-egy nyílással az orrcimpákhoz közel, amelyek elegendőek a lélegzethez és hogy a beszívott levegővel szállítsák a kipárolgását a csőr alsó részén található füveknek. A kabát alatt marokkói bőrből készült csizmát viselünk és puha pantallót, amely a nevezett csizmákhoz van kapcsolva, valamint puha, rövid ujjú inget, amely a pantallóba van tűrve. A kalap és a kesztyűk is ugyanezen bőrből készültek, a tekintetet szemüveg fedi.” A fentebb leírt ruhát viasszal és fagyúval kenték be, hogy biztosan lepergjenek róla a különböző testnedvek. Mindemellett a pestisdoktorok hordtak még maguknál egy hosszú botot

Charles de Lorme a pestisen kívül további érdekes orvosi témákkal is foglalkozott, amelyekről latin és görög nyelvű cikket jelentetett meg. Ilyenek például az „Ugyanazokkal a szerekkel kezeljük-e a szerelmeseket, mint az örülteket?“, illetve „Lehetséges-e időzítve gyilkoló mérget készíteni?“ című munkái.

is, amit a gumikesztyű korai megfelelőjeként általában a betegek ruháinak félrehúzására és a bubók direkt fizikai kontaktus nélküli vizsgálatára használtak. Az előbbieken kívül az agresszív betegek és/vagy családtagjaik elleni védekezőeszközként is szolgálhatott, illetve egyes betegek, akik isteni büntetésnek tartották a pestist, néha arra kérték a doktort, hogy verje el őket vele, hátha így bűnbocsánatot nyernek.

Paulus Füst 1656-ban készült „Doktor Csőr Rómából“ című ábrázolásán nagyon jól látható a fentebb leírt ruházat összes eleme, azonban az alkotó kiegészítette a történelmileg már nem hiteles karomszerű kesztyűvel és a bot végén található denevérszárnyú homokórával is. Ennek magyarázata, hogy a metszet szatirikus céllal készült, hogy rámutasson a foglalkozás visszásságaira. Ahogy fentebb is szó volt már róla, a pestisdoktorok ellentmondásos megítélés alá estek, mivel sokuk célja egyáltalán nem a gyógyítás, hanem az emberek megijesztése és a pénzszerzés volt.

Természetesen sem a középkor, sem a kora újkor folyamán senkinek fogalma sem volt a vírusok és baktériumok létezéséről, de a jellegzetes ruházatnak mégis az volt a célja, hogy elszigetelje a doktor testét a külvilágtól. Ez még akkor is igaz, ha egyébként hibás érvelés mentén jutottak erre a következtetésre: a kérdéses időszakban ugyanis úgy tartották, hogy a betegségek a beteg testből kipárolgó rossz, miazmás levegővel (*mal aria*) terjednek. Ezért aztán mindenféle betegség megelőzésének fő eszközei az illatosítás és a légzészédelem változatos formái voltak. Mindenáron próbálták távoltartani a „megbetegítő“ levegőt az orvostól és a még egészséges emberektől. Charles de Lorme elmélete alapján a ruházat elválasztja az orvost a káros kipárolgásoktól, a maszk hosszú csőrének végében

A halál tánca című 15. századi freskó másolata (Szlovénia)

elhelyezett illatszerek és növények ezért nemcsak a betegek szagát, de a fertőző levegőt is megsűrítik. Rengetegféle szárított gyógynövényt használtak a maszkokban, például borsmentát, levendulát, szegfűszeget, rózsát, kakukkfűvet, fokhagymalevelet és borókabogyót, valamint egyéb anyagokat is, úgymint ecetet, ámbrát és növényi gyantákat.

A növényeket néha még a maszkon belül is meggyújtották, hogy füstöt képezzenek. A füstölést nemcsak a maszkokban, de a házakon belül és a városok utcáin is alkalmazták.

A betegek otthonaiban rozmaringot vagy csarabot égettek, esetleg illatos gyantákat kentek szét. Néha gyógynövényes vizet fröcsköltek szét a lakásokban, illetve a pestisdoktorok ámbrát és kendarabokat tartalmazó illatszákokat és fadobozkákat is hordtak magukkal. Fenyőből és más illatos füsttel égő fákból hatalmas tüzeket raktak az utcákon, és néha kénport is szórtak rá. Az így keletkező sűrű, sárga, savas füst könnyezést és orrfolyást, valamint erős torokirritációt okozott – valamint természetesen teljesen hatástalan volt a pestissel szemben. A maszkok és egyéb módszerek levegőt megsűrítő szerepétől azonban nem kell sokkal tovább vinni a gondolatmenetet, hogy eljussunk a modern vegyvédelmi ruhákig, ahol a gázmaszk tölti be az egykori madárcsőrű szerepét. A fertőzés

Az ún. haláltánc (*danse macabre, totentanz*) a középkor irodalmának és művészetének egyik kedvelt motívuma, eredete pedig a 14–17. században, a nagy pestisjárványok idejében keresendő. Lényege a halál előtti egyenlőség gondolata: az ábrázolásokon a halált szimbolizáló csontvázak táncra kéri a társadalom minden tagját, rangra, nemre és életkorra való tekintet nélkül.

módja, a fertőtlenítés hiánya és a nem megfelelő szigetelés – a madárcsőrű maszkok orrára direkt légzőnyílásokat helyeztek – miatt persze a különleges öltözék sem állította meg a fertőzést, így a pestisdoktorok közül nem sokan örvendek hosszú életnek.

A ruha és a maszk a pestisdoktorok szaktudásának hiánya és a pénzbeli visszaélések miatt a történelem érdekes fordulatával végül a színpadon szerzett magának ismertséget a 17. századi Itália színházainak *Medico della Peste* karaktereinek jelmezeiben. Hatásos kezelés hiányában gyakran a madárcsőrű maszk volt az utolsó dolog, amit a páciens az életében látott, ezért a színdarabokban a közelgő halál szimbólumaként jelent meg és a mai napig is inkább így él a köztudatban.

A maszkok orrába tömött gyógynövények közül többnek igazolt antibiotikus hatása van (pl. kakukkfű, fokhagyma, levendula), de persze ezek közel sem elég erősek egy ilyen súlyos betegség megállításához.

A madárcsőrű maszkok orrába tömött gyógynövények: boróka, borsmenta, levendula és kakukkfű

Ilon Gábor

EGY MASZKOS RÉZKORI EMBERÁBRÁZOLÁS SZOMBATHELYRŐL

54

A *Határtalan Régészet*ben most bemutatandó, agyagból formázott szobor a 20. század második felében évtizedeken át volt látható a Nemzeti Múzeum állandó kiállításán, de 2007 végén és 2008-ban megtekinthető volt Nyugat- és Kelet-Magyarország (így például Szentes vagy Makó) múzeumaiban is, a *Százszorszépek* című időszakos tárlaton. 2015-től pedig a szombathelyi Savaria Múzeum állandó kiállításának őskori termében tanulmányozható. Az előbbi kiállításokat e sorok szerzője, az utóbbit pedig Nagy Marcella rendezte.

A *Százszorszépek* kiállítás katalógusa

A 20 cm magas kiégetett agyagtöredék az egykori szobor mellkasának felső részétől a feje búbjáig tart. Sajnos mindkét válla sérült. Felülete sárgásbarna, foltokban fekete és szürke, kavicsal soványított, gondosan elsimított. A 4 centiméter átmérőjű nyak rendkívül hosszú, a feje az orr irányába nyújtott, az arc széles, lapos, az áll irányába előreugró, a bal fülét a fülbevaló lyuka jelzi. Ebbe eredetileg valószínűleg rézből vagy aranyból készült miniatűr ékszert fűzhetek. A szobor jobb füle letörött. Az arc összességében állatszerű kifejezést kölcsönöz az ábrázolásnak. A szemöldökök mély karcolással jelzettek és érintkeznek. Szemei behasítottak. Az arc kiképzése így leginkább álarcra, véleményem szerint egy

A szobortöredék elülső és hátsó oldala (fotó: Tárczy Tamás – Savaria Múzeum, Szombathely)

Az arc profilból (fotó: Tárczy Tamás – Savaria Múzeum, Szombathely)

kutyaszerű maszk megjelenítésére utalhat. A tárgyat én egy házi szentély stilizált *phallus* (*penis*) formázó kultuszszobrának gondolom. A szobor a középső rézkori (Kr. e. 4. évezred első harmada) úgynevezett Balaton-Lasinja-kultúra emléke.

Sajnos a tárgy pontos lelőköri körülményei ismeretlenek. Annyit tudunk, hogy 1939-ben a Szombathely városán átfolyó Perint-patak mellett egy kavicsbányában, körülbelül 3 méter mélyen találták. Nagy valószínűséggel egy hajdani rézkori település egyik mély gödréből származhatott. A lelőhely a mai Körmendi út mellett volt, amit azóta részben szeméttelpeként visszatöltöttek, így a hitelesítő feltárás ma már elképzelhetetlen.

Ami a szobor sérüléseit illeti, korántsem elképzelhetetlen, hogy annak idején szándékosan rongálták meg azt, ahogyan igen gyakran a korábbi évszázadok embert formázó szobrocskáit is. Ezt ma már közel 200 db újkőkori és rézkori szobrocška is igazolja, ha csak a közeli nyugat-magyarországi lelőhelyeket veszem számba. Egyes vélekedések szerint a hasonló szobrok különféle termékenységi kultuszok rituális eseménysorozatainak „résztvevői” lehetnek. Igen ám, de a korábbi, fej nélküli szobrok kisebbek (a Vas megyei Sén előkerült idolo például csak 20,5 cm-es, a szombathelyi Oladi plató fej nélküli és hiányos lábszárú szobrocskájának magassága: 14,6 cm, a GYMS megyei Nagycenk idolo párja 16 és 16,5 cm magas), és zsírfarú nőket ábrázolnak, míg ebben az esetben a *phallus* formájú megjelenítés egyértelműen férfira utal. A kutya (?) maszkos férfiak és a szertartáson gyaníthatóan résztvevő nők násza pedig... de ez a gondolat, már a manapság divatos narratívák világába, ingoványos talajra vezetne bennünket.

A szobornak a mai napig nincs ismert párhuzama a Balaton-Lasinja-kultúra elterjedési területén, azaz sem a Kárpát-medence nyugati részén, sem az azzal délnyugatról és déli irányból határos régiókban. Az viszont megállapítható, hogy hasonló, állatias formában kiképzett arc több, közeli feltárásról származó agyagszobrocška fején is megfigyelhető. Ilyen lelőhely a szombathelyi Oladi plató – ez a Perint-patakot kísérő dombvonulat egyik nagyobb, magasan található területe, ami kb. 2 km-re van attól az egykori kavicsbányától, ahol a vizsgált szobrocskánk előkerült. Az utóbbiak azonban a Balaton-Lasinja-kultúrát közvetlenül megelőző korai rézkori úgynevezett lengyeli kultúrához sorolhatók. A most bemutatott szobortöredék mérete azonban – ahogy azt fentebb láttuk – a lengyeli kultúra szokásos szobrocskáinál jóval nagyobb.

Rácz Zsófia

56

A Rákóczifalvi aranyember és más emberalakok az avar korból

Az avar kor első felének (6. század vége – 7. század) tárgyain ritkán jelennek meg emberábrázolások, csupán néhány övcsaton, övvereten, illetve szíjvégen, fibulán és csonttárgyon fordulnak elő egész alakok vagy emberi arcok. E képek különböző kultúrkörök lenyomatát tükrözik: találunk köztük Meroving-germán képtípust (pl. a kölked-feketekapui avar kori temető 119. sírjából származó ezüstcsat), bizánci import vagy mediterrán stílusú darabot (ilyen a hajdúdorogi, szakállas férfifejet ábrázoló övcsat) és steppei típusú ábrázolást is (pl. a noszai csonttárgyon látható bekarcolt férfialakok). A 8. századi díszítőművészetbe, az öntött bronz övveretek motívumkincsébe azonban már szilárdan beépültek az antropomorf elemek, amit a vadászat, állatküzdemi jelenet vagy lovaglás közben bemutatott figurák, valamint a mediterrán stílusú császárportrét utánozó veretek sora is mutat. A késő avar kultúra csúcsterméke a nagyszentmiklósi aranykincs, amelynek két korszóján is feltűnnek változatos tevékenységeket végző emberi alakok.

Rákóczifalva-Bagi-föld,
8/A lelőhely

A kölked-feketekapui
avar kori temető
119. sírjából
származó ezüstcsat
(MNM©2022)

A hajdúdorogi 1. sír csatja

A korábbi, 7. századi anyagi kultúra különleges darabjai azok a kis méretű (3,6–3,8 cm) tárgyak, amelyek sematikus, szemből ábrázolva jelenítenek meg emberfigurákat. Az első ilyen – jó minőségű, ezüsből öntött, aranyozott, hátoldalán felerősítő szegekkel ellátott – leletet 1878-ban vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum; az ismeretlen lelőhelyű példány sokáig unikálisnak számított az avar emléktárhelyekben. A masszív kialakítás és az egybeöntött nagy szegecs arra utalnak, hogy egykor faalapra erősíthették, korabeli példák alapján nyeret díszíthették.

A következő hasonló tárgy 2006-ban került elő a rákóczifalvi (Jász-Nagykun-Szolnok megye) ásatáson, a feltárandó terület fémkereső műszeres átvizsgálásakor. Az aranyemberke anyagában és az előállítás technikájában is különbözik az előbb említettől: lemezből készült, trébelt és granulált – azaz kis aranygolyócskával díszített – ötvöstárgy. E lelet jelentőségére az előkerülés körülményei világítanak rá, amit Bacskai István fémkereső műszeres szakember elmondása alapján rekonstruálhatunk: nem csupán az aranyfigura, hanem néhány préselt, rovátkolt 7. századi bronzsúlyvég, félgömb alakú lószerszámveretek, öntött bronzcsatok is előkerültek a humuszrétegben, kb. 25 m²-es felületen, 15–40 cm-es mélységben. Mint arra később fény derült, a lelőhelyen egy nagy kiterjedésű, 240 sírból álló avar temető húzódott. A leletek értelmezése kérdéses: lehetséges, hogy egy, a nagy temető alapításával egyidejű, korai sírnak a tárgyai kerültek elő, amelyet a területen lévő nyárfasor telepítéskor megbolygattak. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy egy

A noszai csonttárgy

(halotti) áldozati leletről van szó. A lószerszámveretek megléte erősíti ezt az elképzelést, hiszen a lovas felszereléshez tartozó tárgyak gyakori elemei a kis mélységbe elásott, úgynevezett rituális depóleleteknek.

Egy harmadik emberalakú tárgy is fémkereső műszeres kutatások segítségével vált közkinccsé 2008 májusában, az M6-os autópálya építését megelőző feltárásokon (Paks-Gyapa 15. lelőhely). E lelet érdekessége, hogy a tömör bronzöntvény sima hátoldalán nincs semmiféle felerősítésre utaló nyom: kialakítása megfelel az avar korból nagy számban ismert préselőminták jellegzetességeinek. Ez esetben is préselőtőről, esetleg öntőmintáról lehet szó. További hasonló emberalakok kerültek elő a Dél-Alföld két fontos, avar kori temetőjében is, Szegváron és Makón.

A 6–7. századi Európában más területekről is ismerünk szemből ábrázolt emberfigurákat: az ukrajnai Közép-Dnyeper-vidéken, a Dnyeper déli folyása mentén és az Észak-Kaukázus térségében, valamint a Balkánon is előfordulnak a Kárpát-medenceiekkel többé-kevésbé rokon leletek.

A népvándorlás kori antropomorf figurák népes csoportját alkotják a kezdetben a Fekete-tenger északi partvidékén, majd nagy számban a Kaukázus térségében felbukkanó, erősen stilizált, bronzból vagy ezüsből öntött amulettek is, amelyeknek egészen a 9. századig nyomom követhető a divatjuk. A Kaukázuson kívül ezek eljutottak a Don, a Krím, az Ural és az Aral-tó vidékére is.

A kelet- és délkelet-európai emberalakú tárgyak funkciója többféle lehet, ahogy ezt a Kárpát-medencei leleteknél is láthattuk: leggyakrabban lószerszámdíszként, nyeregkápa-veretként azonosíthatóak, ám nyakban vagy ruhán viselt csüngődíszek formájában is előfordulhatnak, és préselőmin-

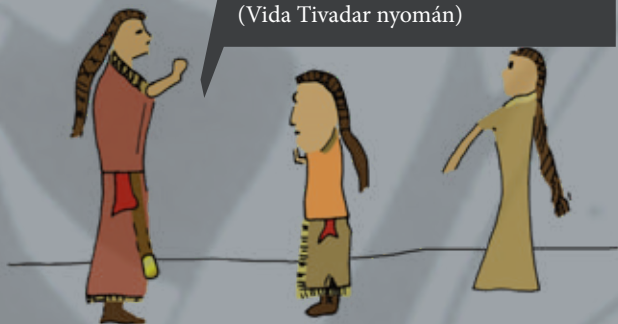
Ezüst emberalak, valószínűleg nyeregveret a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, ismeretlen lelőhely (MNM©2022)

Paks-Gyapa 15. lelőhely

ták is felbukkannak köztük. László Gyula az ukrainai martynivkai és a Mala Pereščepinaó-i kincsben lelt állat- és emberalakos vereteket nyeregkapadíszként rekonstruálta. Ehhez kapcsolódóan meg kell még említenünk, hogy az antropomorf figurák gyakran nem önállóan, hanem összetett képként jelennek meg: a Közép-Dnyeper és a Kaukázus térségéből is ismerünk olyan leletegyütteseket, ahol az emberalakok szembenéző állatfigurák (pl. lovak, orosz-lánypár) között kapnak helyet.

A noszai csonttárgy emberábrázolásai (Vida Tivadar nyomán)

A szembeforduló állatokkal díszített nyergek hun kori és hun kor utáni, steppei környezetben is előfordulnak (pl. Altinkazgan, Kazahsztán). Ugyanakkor az állatpárok közé helyezett emberi arcok egy másik hagyományt testesítenek meg: inkább a Mediterráneum térségének dísznyergeire jellemzőek. Ezek legszebb példája egy magánygyűjteményben őrzött (korábban a müncheni Régészeti Gyűjteményben kiállított) arany ötvösremek.

Az áttört díszű veret középpontjában kis emberfej látható, amelyet két oldalról delfinpár vesz közre. A nyergekre szerelt állat- és emberalakoknak/maszkoknak általánosan elterjedt óvó-védő szerepet tulajdonítanak.

Az egész alakos, statikusan ábrázolt antropomorf figura a késői avar ötvösművészetben is fel-felbukkan. Kassa-Zsebesről ismerünk egy bizánci típusú, gombos végű szíjvéget hasonló emberalakokkal díszítve, ezen kívül a női övről lefüggő (tarsoly)korongoknak is jellegzetes, ám ritkán alkalmazott díszje volt (Tiszafüred, Tiszaderzs).

Emberábrázolás a nagyszentmiklósi kincsről („a győztes fejedelem”)

Arany emberalakú csüngődísz Rákóczifalváról

Az egész alakokról az emberi arcokra áttérve, a 6–7. században a hun koriakhoz hasonló, szembenéző emberfej ábrázolás szinte teljesen ismeretlen. Kivételt jelentenek a csengődi aranyozott bronz övvereteken látható csúcsos sapkás, nagy fülű és széles orrú emberfejek. Az önálló arcábrázolások mellett a motívum azonban számos kistárgyon felbukkan még, így pl. az emberi arc vagy annak elemei mind a bizánci, mind a germán típusú övveretek motívumkincsének a részévé váltak. A késő avar korban az arcábrázolás hagyományát folytatják az arcos csörgők is. Ezek nagyjából gyermeksírokból származnak, de előfordulnak férfi- és női temetkezésekben is, továbbá lószerszámot is díszíthettek velük. Míg a díszítetlen vas- és bronzcsörgők elsősorban szegényesebb temetkezésekből kerültek elő, az emberarcos példányok egy része kifejezetten gazdag lovas, veretes lószerszám vagy övveretes sírban feküdt (pl. Komárom-Hajógyár). Az avar sírok csörgőleletei arról tanúskodnak, hogy – elsősorban a gyermekek – rontást űző célból viseltek csörgőt az övükön, a csuklójukon avagy a nyakukban. Hasonló lehetett a lovak kantárjára akasztott csörgők funkciója is. Az állatokra aggatott harangok és csörgők szokása igen széles körben elterjedt, a csörgős lószerszám pedig elsősorban az előkelők körében volt jellemző. Ennek a szokásnak a meglétét bizonyítja néhány késő avar sírból származó csörgős kantár is. A lószerszámhoz tartozó emberfejes csörgőkkel kapcsolatban

egy másik értelmezési lehetőség is felmerül az apotropikus [bajelhárító – a szerk.] karakter mellett: a hun kori arcos veretek, e lószerszámról lecsüngő díszítmények az ellenség levágott fejét szimbolizálhatták. Ezt az értelmezést támasztja alá egy, a Dumbarton Oaks gyűjteményben őrzött perzsa phalera [korong alakú dísz – a szerk.], egy Ermitázs-beli ezüstedény, valamint a nagyszentmiklósi kincs 2. korszójának győztes fejedelem jelenete is. Lehetséges, hogy az arcos csörgők esetében a csörgő „emberfejjé alakítása” is erre az elképzelésre vezethető vissza.

Avar kori arcos csörgők: 1. Nové Zámky/Érsekújvár 175. sír (Čilinská nyomán); 2. Komárno-Lodenica/Komárom-Hajógyár 107. sír (Trugly nyomán); 3. Keszthely-Városi temető (Hampel nyomán); 4. Szentcsanak-Berekhat 23. sír (Kürti-Lőrinczy nyomán); 5. Rákóczifalva-Bagi-föld, 8/A lelőhely, 808/942. sír

JÓ A HALOTT A HÁZNÁL!

AZ IVÁNCSAI „KOPONYAMASZK”

Az iváncsai „koponyamaszk” (Hajdu Tamás felvétele)

Keszi Tamás

A Balatonőszdön talált rézkori, fragmentált kerámiamaszk. Ezen sincsen nyoma, hogyan használták, viselték

60

A történelem minden korszakában előfordult, hogy embereket, emberi testrészeket temettek el a településeken. Ma már jobbára csak bűncselekmények áldozataival fordul elő ilyesmi, de régebben ennek a szokásnak sokkal változatosabb okai voltak. Nem meglepő tehát, hogy bronzkori településeken is találunk emberi csontvázakat. Ez történt velünk is Iváncsán, ahol 2005-ben az úgynevezett makói és nagyrévi kultúra egyik települését tár-
tuk fel. A teljes temetkezések mellett a település objektumaiban több emberi csontdarabot is találtunk. Ezek között került elő egy Magyarországon mindeddig egyedülállóan számító lelet, egy „koponyamaszk”.

A múltban alig volt olyan emberi közösség, amelyik ne hitt volna a túlvilági életben. Általánosan elterjedt elképzelés volt, hogy az embernek több lelke van, és ezek közül az egyik a halál után is tovább létezik. Ugyanakkor a halottak lelkei minden elképzelhető módon befolyásolhatták az élők sorsát: kedvező vagy kedvezőtlen időjárást okozhattak; se-

A kultúra az a mesterséges környezet, amelyet az ember hoz létre maga körül. Ide tartozik minden tárgy vagy viselkedési mintázat, amit a környezetünktől tanulunk. A régészeti kultúra ennél lényegesen szérelyebb valami: az, ami a föld alatt megmarad. Az őskori kultúrákat gyakran a kerámiaedények alapján különítik el. A különböző régészeti kultúrákat gyakran olyan nép hozza létre, amelyik hosszú ideig lakik ugyanazon a helyen. Valószínű, hogy a makói–nagyrévi–vayai edényeket egymással rokon, de különböző generációkhoz tartozó emberek használták. Dédanyáink „régészeti kultúráját” is (petróleumlámpa, mángorló, lovaskocsi) óriási szakadék választja el a miénktől (halogénizzó, automata mosógép, elektromos autó), mégis rokonok vagyunk.

gíthettek a vadászatokon, háborúkban; megvédehették vagy elpusztíthatták a termést; megbetegíthették vagy meggyógyíthatták az embereket és állatokat; termé-

kenységet biztosíthattak számukra; vagy akár megsúghatták a jövődőt. Az

élők emiatt igyekeztek biztosítani a halottak jóindulatát. Testüket az előírásoknak megfelelően helyezték végső nyugalomra, lelküknek pedig rendszeresen áldozatot mutattak be.

Az emberek életébe „beavatkozó” halott lelke természetesen származhatott olyan embertől is, aki alapvetően a csoporthoz tartozott. Az őstisztelet a Távol-Keleten (Kína, Japán, Korea vagy épp Vietnám területén) ma is igen elterjedt.

A történeti források szerint hasonló elképzelések léteztek az ókori Közel-Keleten (Egyiptomban vagy

Mezopotámiában), valamint az európai népeknél (görögök, rómaiak, kelták) is. Megfelelő szertartással az ellenséges lelkeket is saját szolgálatukba állíthatták azok a „szakemberek”, akik rendelkeztek a megfelelő tudással.

Gyakori elképzelés volt az is, hogy a lélek valamilyen tárgyban lakik a halál után, ami így megkönynyítheti a kapcsolattartást az élők és a holtak között. Különösen alkalmas lakhelynek számított valamelyik testrész, mindenekelőtt a fej, a koponya vagy ezek valamelyik része. Ennek oka meglehetősen egyszerű: valójában arcról ismerjük fel egymást legkönnyebben, de erről olvashatjuk le a másik érzelmeit, érzéseit is. S mivel testünk legmagasabban lévő pontja a fej, kiválóan lehet vele üzenni is, hiszen messziről látszik még nagy tömegben is. Hajviseletünkkel, fejdíszjeinkkel, arcunk festésével kifejezhetjük egyéni és csoportidentitásunkat is. Ráadásul öt érzékszervünk közül négy kizárólag a fejen található, ezért sem meglepő, hogy szinte minden kultúrában a fejet tekintették az egyik lélek lakhelyének.

A fej ezért gyakori célpontja volt a háborúba induló harcosoknak is. Egyes népeknél (például a törököknél) egyszerű trófeaagyújtássá alakult a fejavadászat, ami csak az ellenség megalázására, megfélemlítésére szolgált.

Vadkanagyarral kiegészített trófeafej a Marquises-szigetéről. Az emberi szellem erejét a veszeljes vadállat tovább fokozta

Pedig a szokás fő célja eredetileg az volt, hogy a halott ellenség lelkét megszerezzék, saját szolgálatukba állítsák. Sok nép megelégedett a halott skalpjával, amit könnyű volt hazavinni. Mások, így például az kelták, általában az egész fejet levágták. Ezeket gyakran úgy helyezték el otthon, hogy jól láthatóak legyenek. Az aztékok hatalmas faszerkezeteket készítettek, amelyeken úgy sorakoztak egymás mellett az ellenséges fejek, mint gyermekszámológépen a golyók.

„Koponyamaszkokat” azonban már jóval ritkábban találunk. Ezeket olykor modellálták vagy a korábban lenyűzött arcbőrt húzták rájuk vissza. Ilyenkor a csont és a bőr közé szerves anyagot tömtek, hogy a bőr kifeszüljön és életszerűbb legyen. A perui Huarochiri régiójában készült egyik írásos forrásból még azt is

tudjuk, hogy a 16–17. században hogyan használták ezeket a maszkokat a termékenységi rítusok során. Európában a korai újkőkorszaktól kezdve fordul elő szórványosan a tárgy típus. Leggyakrabban a vaskori kelták készítettek ilyeneket. Dél-Franciaországban még olyan kőoszlopokat, gerendákat is találtak, amelyekbe sekély fülkét véstek. Ezekben helyezhették el az agykoponyáról leválasztott „koponyamaszkokat.” De ugyancsak Franciaországból ismert olyan sír is, amelyet nem sokkal a temetés után

Azték koponyamaszk, amelynek a díszítéséhez többféle kőzetet és kagylót is felhasználtak

Perui koponyamaszkok az emberi bőr maradványaival

– valószínűleg titokban – újranyitottak, és a koponyáról lefűrészelték az arcsontot.

Első kérdéseink tehát arra az emberre irányultak, akié az iváncsai koponya eredetileg volt. A temető antropológiai anyagát Hajdu Tamás vizsgálta meg nagyító alatt, s az ő eredményei nélkül csak sötétben tapogatózhatnánk. Az illető talán 20–35 éves férfi lehetett – sajnos minél kevesebb csonttal dolgozhat az antropológus, annál bizonytalanabban tudja megállapítani a halott nemét és életkorát. A csonton pedig nincsen nyoma annak, hogy kést vagy dögevőket használtak volna a lágyszövetek eltávolításához.

Egyébként a makói és a nagyrévi kultúra idején leggyakrabban elhamvasztották a halottakat. A korszak eddig feltárt korhasztásos temetkezéseiben egyelőre nem figyelték meg, hogy koponyát távolítottak volna el a sírokból. Ennek ellenére a budai várban két objektumból is előkerült már emberi koponya a nagyrévi kultúra ott feltárt településéről. Ez arra utalhat, hogy ezeket az emberi maradványokat nem a rokonok vagy ősök sírjaiból ásták ki. Viszont több olyan gödröt is tártak már fel a korai és

A régészek általában maszknak (*skull mask*, *Schädelmaske*, *masque faciale*) nevezik azokat az arckoponyadarabokat, amelyekről leválasztották az agykoponyát és többnyire az alsó állkapcsot is. Az elnevezés kissé félrevezető, mert sok lelet esetében nem lehetünk benne teljesen biztosak, hogy valóban maszknak használták-e ezeket a tárgyakat. A szemüregeken gyakran nem lehet átlátni, és nem maradt nyoma a felerősítésnek sem. Az elnevezés egyszerűsége miatt mi most mégis használjuk a kifejezés magyar fordítását, de idézőjellel figyelmeztetünk a bizonytalanságra.

A lágyszövetektől megtisztított koponyát, „koponyamaszkot” számos népjárfajta újraalkotta. A csontra általában viaszt, agyagot, bitument kentek. Ezt a „szobrot” kiegészíthették kagylókkal, egyéb csontokkal. Utóbbiak – például veszélyes állatok fogai – megnövelték a tárgyban lakó szellem erejét.

középső bronzkorból, amelyekben összekötözött kezű, megkínzott, olykor oszlásnak indult halottak maradványait találták. Ilyenek voltak azokban a gödrökben is, amelyeket Iváncsától nem messze, a nagyrévi és az úgynevezett vatyai kultúra temetőjének a szélén tártunk fel. A halott tehát egy másik közösség tagja lehetett, akinek testét egy gödörben korhasztották a gyanítható meggyilkolása után.

A maradványon nem található nyoma annak, hogy a szabadban tárolták volna, így a tulajdonosa valószínűleg gondosan elrejtette azt mások elől. Amikor a fogak kitortek belőle, velük kipattant a felső állkapocsból az a vékony csontreteg is, ami a helyükre rögzítette eredetileg őket. Ez arra utal, hogy a csont már kiszáradt, s a „maszkot” több éven keresztül használhatták. A homlokrész kissé ki is fényesedett az emberi tapintásoktól. Ezekre az érintésekre talán azért került sor, hogy „aktiválják” a benne lakó szellemet/lelket. Könnyen lehet,

Újkőkori „koponyamaszk” a romániai Cârceából

A nagyrévi kultúra korhasztásos sírja Dunaújvárosból (a szerző felvétele)

hogy amikor használatba vették a tárgyat, akkor felidéztek azt is, hogyan szerezte meg azt a tulajdonosa.

Emberi maradványokat egyébként gyakran temettek el olyan helyeken, ahol szükség volt a halotti szellemek segítségére, védelmére: így kapuknál, a házak padlója alatt stb. Esetünkben viszont nem erről lehet szó.

Az iváncsai „koponyamaszkot” valószínűleg nem akarták többé használni, s ezért áshatták végül el. Erre abból lehet következtetni, hogy a „koponyamaszk” összes foga hiányzik. Az elülső fogak, amelyeknek egy gyökere van, maguktól is könnyen kipoptyognak a száraz koponyából. A hátulsó, háromgyökerű fogak viszont nem, ezért ezeket minden bizonynyal szándékosan törték ki. Úgy tűnik tehát, hogy az arccsontot fragmentálták, mielőtt elrejtették volna azt. Ezzel pedig talán a lelket akarták „lefegyverezni”. Hasonló szokást kínai közösségekből ismerünk: a temetés után gyakorta kiássák az ősök csontjait, a fogakat kitörik a koponyákból, hogy a holtak lelkei ne ártassanak az élőknek. Hasonló szokásra utalhat az is, hogy Iváncsán találtunk két alsóállkapocs-töredéket is. Közülük az egyik valószínűleg egy férfié volt, a má-

sik pedig bizonyosan egy brutális felépítésű, izmos férfitől származik. Ezeket szintén fragmentálták, és a különböző darabokat egymástól külön temették el.

A feltárt területen csak olyan gödröket találtunk, amelyeket háztartási hulladékkal (állatcsontokkal, cserepekkel) töltöttek föl. A sok töredék között mindössze két olyan csoport volt, amelynek megtaláltuk a teljes csontvázát: emberi nőkéét és kutyákéét. Lehetséges, hogy a település szélén ástott gödrökbe már olyan emberek maradványait temették el, akik valamiért nem számítottak a közösség teljes jogú tagjainak, ezért nem kerülhettek be

a közösség temetőjébe sem. S ugyanebbe

a csoportba tartozhattak a kutyák is,

amikkel ma is különleges kapcsolatot ápolunk. De itt temették el

azokat az emberi testrészeket

is, amelyekre már nem volt

szükség. A bennük lakó szellemek talán nem működtek

megfelelően, vagy esetleg

meghalhatott az a szakember, aki „rendeltetesszerűen”

tudta használni őket.

A „hatástalanított koponyamaszk” tehát végül négyezer évig rejtőzött a földben. Mi megtaláltuk, és megírtuk

a történetét, ami talán az egykori igazság

néhány elemét is hordozhatja. Ha újabb,

hasonló leletek kerülnek idővel elő, talán sikerülhet egy még igazabb történetet írniuk

az utánunk következő régészeknek.

Hulladékgyödrében elhantolt nő maradványai Iváncsáról (a szerző felvétele)

„Milyen lehet visszacsöppenni egy korábbi korszakba?” – teheti fel a kérdést az ember, ha épp történeti fesztivált hirdetnek itt vagy ott. Régész-történészként és történeti újrátjárázóként mindenképpen más elvárások fognak megfogalmazódni bennünk, mintha egy egyszerű történelemkedvelőként találkoznánk egy-egy felhívással. Én lassan 20 éve járok Európa különböző országában történeti fesztiválokon résztvevőként és szervezőként egyaránt, így elmondhatom azt is, hogy most már látom, mik az elvárások a különböző országokban, illetve milyen tendenciák, igények jelennek meg a szervezőkben, a múzeumokban, ha épp egy korhű történelmi rendezvényt szeretnének megszervezni.

Az ünnepi multságok felelevenítésére a kísérleti régészet és a történeti újrátjárázás is alkalmas. A gasztronómia terén például teljesen elfogadott, ha egy-egy jól dokumentált történeti lakomát avagy esküvőt újra megrendeznek. Ilyenkor a ruhák, a díszletek, a ceremónia eseményei mind-mind górcső alá kerülnek. Láthat ilyeneket az ember például Nagy-Britanniában is, ahol a 16. századi Tudor-kor és a 19. századi regency bálok évtizedek óta

MASZKABÁL A KORA ÚJKORBAN

AVAGY MIRE KÉSZÜLJÖN AZ EMBER, HA MEGHÍVÓT KAP EGY TÖRÖK KORI FARSANGBA?

igen közkedveltek. Ezek a látványosságuk mellett – melyet a nagyközönség is roppantul élvezni szokott – a szakemberek számára is kihívást jelentenek, hiszen az apróbb tárgyaktól kezdve a nagyobb léptékű reprezentáció valós megjelenítéséig hitelesnek kell lenni. Ezekhez éppen ezért gyakorta hosszadalmas interdiszciplináris kutatásokra van szükség, és sok hónapnyi vagy akár ennél is hosszabb előkészületekre is szükség lehet, levéltáros, történész, régész, néprajzkutató, művészettörténész, de akár történeti hagyományőrző, szakács, fodrász, viseletkészítő avagy archeozoológus kollégák bevonásával. Egy-egy ilyen projekt alkalmat adhat arra is, hogy a szakemberek célirányosan vizsgálhassanak egyes kutatási témákat, problémákat.

2020 februárjában, pont a Covid-járvány kitörése előtt pár nappal, a Bethlen Gábor Hagyományörtség tagjaival Lengyelországban, Szydłow városában, egy 17. századi kastélyban vettem részt egy hasonló rendezvényen. Angliától Oroszorszáig országonként két-három fős csoportok vettek részt, összesen kb. 50 fő volt jelen. Magyarországról hárman érkeztünk. Igyekeztünk a felszerelésre, az eszközökre és a megjelenésre különösen nagy figyelmet fordítani, mivel úgy éreztük, ezzel nem csak a saját közösségünket, hanem a magyar történeti újrátjárázókat is képviseljük. A meghívottak között civilben egyébként nagyon sok volt a régész, történész munkatárs, de voltak olyanok is, akik a történeti újrátjárázást (*historical reenactment*) hobbiként ugyan, de roppant komolyan űzik.

De vajon mit is tudunk a kora újkori maszkabálokról? A felkészülést mi is úgy kezdtük meg, hogy összegyűjtöttük a lehető legtöbb információt a farsang eredetéről. Azt biztosan tudjuk, hogy ünnepünk, sok másikhöz hasonlóan, több ezer éves gyökerekkel rendelkezik. Ez az ideje a mulatságnak, a párválasztásnak és a családtervezésnek is. Erre adtak jó alkalmat az alakoskodások is, ahogyan a néphagyomány hívja a magyaroknál a beöltözős maszkabálokat és népi játékokat. Ezen túl a társadalom minden rétege ekkor kiereszthette egy kicsit a „gőzt” a tavaszi munkák megindulása előtt, a társadalmi elvárások, szabályrendszerek kicsit fellazultak egy rövid, jól körülhatárolt időszakra. Érdekes adalék, hogy a liturgiában ehhez az ünnephez nem kapcsolódik kifejezetten jeles nap: a farsang időszaka vízkeresztől (január 6.) a húsvétot megelőző böjti időszakig tart, pontosabban hamvazószerda a választónap. Ez a húsvét állandó változása miatt sosem állandó hosszúságú periódus, legtöbbször februárra és márciusra esik. Arra is van írott történeti forrásunk, hogy a Kárpát-medencében már a 15. században megünnepték a farsangot különféle beöltözős játékokkal. Ma a történészek és a néprajzkutatók úgy vélik, hogy a farsangi ünnepkör kétféle hatást mutat Magyarországon. Egyrészt a királyi udvarban az itáliai hatások érvényesültek,

főként Mátyás király második feleségének időszakában. A társadalom alsóbb rétegeibe viszont a német területekről érkező lakosok hozhatták el a hírért a maszkabáloknak, amelyben a magyar polgárok és parasztok is szívesen vettek részt. Így egy kevert, a saját százjűnkre alakított, magyar szokásrendszer jött létre. Valószínűleg ez is lehet az oka, hogy nálunk nem az Európában sok nemzetnél előforduló *karnevál* szó egy változatát használjuk az ünnepre, hanem saját kifejezésünk, a *farsang* ismeretes.

A magyaroknál a 16–17. századból számos említést találunk farsangi ünneplésre és különböző szokásokra az ország egész területén. Az egyik legkedveltebb – ma már a turizmussal újra feléledő, de egyébként a török korban gyökerező szokás – a mohácsi busójárás volt, de kisebb, területi alakoskodások is gyakoriak voltak, melyekhez általában termékenységvarázsló szokást is kapcsolnak.

Eleink is szívesen hódoltak a bor- és ételfogyasztásnak, így nem szabtak gátat ebben az időszakban az élvezeteknek sem, ahogyan azt a korabeli ábrázolásokon is jól láthatjuk. A férfiak gyakran fogadtak szekeret és zenészeket, s úgy vonultak végig a településeken, az asszonyoknak pedig szabad volt egy nap külön mulatniuk. Ezt a szokást a néprajzi leírások is ismerik *asszonyfarsang* néven.

A főuraknál leginkább a maszkabálok divatoztak. Általában párosan illett megjelenni az ilyen alkalmakon, a leírásokban pedig a divatos öltözetek nevei is megmaradtak: gyakran találunk az európai nációknak megfelelően beöltözött párokat is. A külföldi udvarokban ellenben a magyar ruházat számított egzotikumnak, ott gyakorta igyekeztek „magyarosan” megjelenni, míg nálunk kedveltek voltak az olasz és francia öltözetek ilyenkor, de szerettek töröknek is beöltözni. Hiába volt a korszak nagy ellensége az Oszmán Birodalom, a maszkabálokra a különleges keleti kelméket is be lehetett szerezni, így

izgalmas lehetőségnek számított az „ellenség bőrébe” bújni. Mária Teréziáról is tudjuk, hogy nagyon kedvelte a multságokat, a szerencsejátékokat és a maszkabálakat. Ez utóbbiakat szerette igen izgalmassá tenni: egyik alkalommal 50 társnőjével ugyanolyan ruhába öltözött, majd maszkot vettek, és az urak feladata az volt, hogy csupán a járásuk alapján felismerjék, hogy kit is rejtenek a maszkok.

Mindezek alapján próbált az egyesületünk három tagja felkészülni a lengyelországi fogadásra. Az este folyamán egy kora újkori bál ceremoniális történéseit „játszhatták végig” a résztvevők. Az egyik legszembevetőbb különbség a hazai rendezvényekhez képest az volt, hogy az alkalmat nem a nagyközönségnek szervezték, tehát kivételesen nem voltak látogatók. A dokumentálást hivatásos fotósok látták el, ahogy az a nyugat-európai nagyobb történeti fesztiválokon és csatarekonstrukciókon is megszokott. A résztvevők nem, vagy csak ritkán fotóztak, nem használtak modern eszközöket. Amint elkezdődött az est, a szervezők igyekeztek mindent a lehető legautentikusabb módon megoldani.

Az este a modern világítás kikapcsolásával kezdődött, majd a ceremóniamester fogadta a bálra érkezőket, akik kisebb csoportokban vonultak be a berendezett lakomaterembe. Itt a vendéglátó nemesi pár fogadta a meghívottakat. A hivatalos köszöntések és az ajándékok átadása után helyet foglaltak a korabeli módon megterített asztaloknál. Amikor mindenki elfoglalta a helyét, elkezdődött a lakoma. Az ételeket 16–17. századi lengyel szakácskönyvek alapján készítették el. A ceremóniamester egyenként bemutatta azokat, majd minden asztalhoz került a fogá-

sokból. A fogások között volt savanykás leves, melyet a korabeli magyar receptek között is megtalálunk, emellett különféle húsok, kásás köreték és aranyozott sült tyúkfű is. Nagyon sok meghívott kedveskedett saját nemzete különleges ételével, mely szintén megszokott volt egy-egy korabeli bál esetében.

A résztvevők magukkal hozták korhű étkészleteiket, a vendéglátók csak a főbb tálakat és asztalneműket biztosították. Ez szervezési okokból, de a korhűség szempontjából is megfelelő volt. Ugyanis a kora újkorban kezdett csak elterjedni a szokás, hogy a vendéglátó maga próbál megfelelő mennyiségű evőeszközt, illetve tányért kiállítani. Ilyenkor egy-egy főúr nagyobb adósságba is verte magát, mivel ezek egy részét gyakorta bérelnie kellett. Gyakran a vendégek el is vittek számukra tetsző tárgyakat a készletekből, így a zálogba adott pénzüsszeget a kölcsönzés előtt a bérbeadó nem véletlenül kérhette. Egyesületünk az estre egy marcipánból készült sárkányt is készített, mivel a lengyelek közt

Báthory Istvánnak a mai napig nagy a kultusza, a Báthory család címerében pedig a sárkány karmai szerepelnek, eredetlegendájukban pedig az ecsedi lópában élő sárkányt győzte le a nemzetség alapítója, Opos. A 16. században a főurak körében igen kedvelt és drága marcipánt választottuk a sárkány elkészítéséhez. Korabeli ábrázolásunk nincs sajnos, de rengeteg leírás szól arról, hogy a korabeli szakácsok milyen csodálatos kerteket, sosemvolt állatokat készítettek ennek az alapanyagának a segítségével.

Az étkezés után kétféle program következett: a táncmultság tánctanítással és korabeli zenével, valamint a korszakban tiltott, ezért igen kedvelt szerencsejáték.

Ez utóbbinak külön „játékbarlangot” készítettek elő a szervezők, ahol korabeli zsetonokkal lehetett játszani.

Mindkét programpont komoly felkészülést és szervezést igényel, ugyanis kevesen játszanak korabeli hangszereken korhű zenét, illetve meglehetősen kevesen foglalkoznak manapság 16–17. századi táncok tanításával. A táncokat profi oktatók vezették elő, akik azonban nem csupán modern táncosok, de maguk is hagyományörzők voltak.

A résztvevők ekkor mutathatták be a korabeli ruházathoz készített maszkokat, álarcokat, kiegészítőket. Mi három főnek készítettünk maszkokat. Régészeti leletünk értelemszerűen nincs, hiszen ilyet nem helyeztek a sírokba, s mivel könnyen lebomló anyagból készültek, így régészeti kontextusban nem számolhatunk velük, de történeti gyűjteményben őrzött darabot sem sikerült találnom. Ábrázolásunk van ugyan, de ezek nem túl részletesek, így leginkább a leírásokkal tudunk dolgozni. Az írott források szerint a már említett nemzeti jellegek mellett főként állatos tematikát, ókori mitológikus alakokat és közkedvelt égitestszimbólumokat jeleníthettek meg a maszkokon. Ezért végül mi egy papírmásé alapra nemezes technikával egy szirént, egy oroszánt és egy madarat készítettünk. Meg kell jegyezzük, hogy amellet, hogy igyekeztük a leírások alapján a korszakhoz illő témájú álarcokat választani, arra is kellett gondolnunk, hogy mozogni, illetve táncolni is tudjunk bennük az este folyamán. Be kell valljam, így is nehéz volt a maszkok mögött az éjszaka folyamán levegőt venni, így teljesen érthetőek a forrásokban megjelenő pihenő séták és a táncok közötti csendesebb időszakok.

A szerencsejátékokat különböző európai múzeumokban fennmaradt tárgyak alapján készítették el. Voltak közöttük kártyajátékok, melyek színei nagyon hasonlítanak a ma ismert kártyák felosztásához. Illetve logikai, társas- és kifejezetten a szerencsén alapuló játékokkal is találkozhattunk.

A felkészült

szervezők között voltak olyan történész kollégák, akik ennek a kutatásával is foglalkoznak, így tanítani is tudták a résztvevőket. Az egész este folyamán telt ház volt a „játékbarlangban”, ebből is látszik, hogy van, amiben az ember nem változik az évszázadok során, legalábbis a játékszenvedély, úgy tűnik, örök...

Az este végén, éjfélkor lámpásokkal vonultunk ki a kastély belső udvarára, és tűzijátékkal zárták a szervezők a mulatságot. Meglepő lehet a laikusok számára, de a lámpásos, éjszakai tüzes bemutató és a tűzijáték nem állt messze a kora újkor emberétől. Mária Terézia udvarában, lányai esküvőjén is szerveztek tűzijátékot, maszkabálos felvonulással és óriási díszletekkel a kastélykertben. Ahogy ma is, akkoriban is rendkívül drága volt az ilyesmi, de egy-egy kivételes éjszakán, a komolyabb ünnepségek alkalmával a család gazdagságát, befolyását mutatta, hogy megengedhette magának az efféle fényűzést.

Hazánkban egyelőre ilyen zártkörű, nem a közönségnek, hanem kifejezetten válogatott szakembereknek és kiemelkedő teljesítményt nyújtó újrajátzóknak szervezett, egész estés vagy napos kora újkori tematikus rendezvényt még nem szerveztek. Olyan eseményekkel már találkoztunk itthon is, ahol egy-egy ceremóniális lakoma megjelenítésére vállalkoztak a szervezők, s amelyet a nagyközönség is végignézhetett. Egy-egy ceremóniamester segítségével, illetve közösségi oldalakon és a videómegosztó oldalakon közzé is tettek ilyeneket a magyar múzeumok tudományos ismeretterjesztő céllal. A Bethlen Gábor Hagyományörzés Egyesület Visegrádon és Sárospatakon is több ilyen rendezvény lebonyolításában vett már részt. De a lengyelországihoz hasonló zártkörű rendezvény már egy egészen más dimenzió, érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy vajon milyen előnyökkel járhatna szakmai szempontból itthon is egy ilyen megrendezése.

Gyarmati János

AMI A MASZK MÖGÖTT REJTŐZIK

Aztek kori maszk a Néprajzi Múzeum gyűjteményében
(Néprajzi Múzeum©2022)

1973-ban a budapesti Néprajzi Múzeum egy igen ritka és kivételes minőségű mexikói mozaikmaszkot cserélt egy amerikai magángyűjtővel. A cserére a múzeum (akkori) újabb, Kossuth téri épületébe történő költözése adott alkalmat, amikor is egy új állandó kiállítás készült, s ahhoz szükségesnek mutatkozott a múzeum akkor meglévő amerikai régészeti gyűjteményének kiegészítése.

A Néprajzi Múzeum egykori Kossuth téri épülete
(Néprajzi Múzeum©2022)

A maszk ma a Néprajzi Múzeum frissen megnyílt új épületének állandó kiállításában, a Zoom című rész kiemelt tárgyaként tekinthető meg.

Az 1973 és 1980 között lebonyolított cseresorozat eredményeképpen múzeumba került több mint száz amerikai régészeti lelet között volt néhány kiemelkedő darab, s ezek közé tartozott a szóban forgó maszk is, ami azonban minden származási és használati adatot nélkülözött, sőt, az idők során még az eredetisége is megkérdőjeleződött. Ezért is volt kulcsfontosságú, hogy különféle természettudományos vizsgálatok, illetve muzeológiai kutatások történjenek annak érdekében, hogy tisztázzuk a tárgy eredetiségét, megismerjük a hozzá felhasznált nyersanyagokat,

A Néprajzi Múzeum új épülete
(Néprajzi Múzeum©2022)

A Zoom című kiállítás az új Néprajzi Múzeumban
(Néprajzi Múzeum©2022)

A maszk természettudományos vizsgálatait az alábbi szakemberek végezték: Kasztovszky Zsolt, Maróti Boglárka, Mihály Judith, Szilágyi Veronika (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Energiatudományi, illetve Természettudományi Kutatóközpont), Dönczö Boglárka, Szikszai Zita (ATOMKI Örökségtudományi Laboratórium), Aradi László (ELTE Litoszféra Fluidum Kutató Laboratórium), Gerald Koch (Thünen-Institut für Holzforschung, Hamburg), Zsámbéki Anna (Nemzeti Múzeum Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központ). A mintavételekért Györök Natáliának (Néprajzi Múzeum), a fotók elkészítéséért Garai Editnek (Néprajzi Múzeum) és Nyíri Gábornak (Nemzeti Múzeum Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központ) tartozunk köszönettel!

s többet megtudjunk a származási helyéről, kulturális kontextusáról, valamint arról, hogy milyen leletegyüttes részét képezhette.

Az első lépést az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Energiatudományi Központjában, valamint ugyanezen hálózat Természettudományi Kutatóközpontjában, a debreceni ATOMKI Örökségtudományi Laboratóriumában, az ELTE Litoszféra Fluidum Kutató Laboratóriumában, az Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központban, a hamburgi Thünen-Institut für Holzforschungban és a poznanai Radiokarbon Laboratóriumában végzett anyagvizsgálatok jelentették.

Ezek eredményeként kiderült, hogy a maszk a 15–16. század fordulóján, a Mexikóban is őshonos égerfából faragott alapra készült, és arra a hasonló maszkokkal megegyező módon fenyőgyantával rögzítették a mozaikborítást. Ezzel egyértelműen bizonyítást nyert, hogy eredeti, azték kori tárgyról van szó. A ragasztóanyag tekintetében érdekes eredményt hozott a tárgy UV-lumineszcens eljárással történő fotózása, ugyanis míg az elülső oldalon nem nyújtott értékelhető információt, a hátoldalon, a tárgy két törésének vonalában látható markáns elszíneződés ragasztóanyag használatára utalt. Mivel a spanyol hódítás előtti Mexikóban nem voltak olyan nagytestű háziállatok, amelyek csontjaiból enyvet lehetett volna kinyerni, a maszk töréseinek javítása csak utólagosan történhetett,

A vizsgált maszk részlete (Néprajzi Múzeum©2022)

és az enyv nyomainak hiánya a tárgy elülső oldalán azt jelzi, hogy ott nem történt későbbi beavatkozás, ami közvetett módon ugyancsak megerősítette a maszk prekolumbián eredetét.

A hátlap vizsgálata után következett az elülső oldal díszítőelemeinek anyagvizsgálata. A maszkot borító különféle berakások kémiai összetétele és a színezékek anyagának vizsgálata céljából úgynevezett roncsolásmentes kézi és laboratóriumi XRF és Raman mérések történtek

A mintavétel folyamata (Néprajzi Múzeum©2022)

a tárgy több mint 40 pontján, valamint nagy felbontású pásztázó elektronmikroszkóp (3D digital microscope, SEM) felvételek készültek. [Az XRF (azaz röntgen fluoreszcencia spektroszkópia (X-ray fluorescence spectroscopy = XRF) és a Raman elemanalitikai vizsgálati módszerek, segítségével a tárgyak roncsolása nélkül lehet megállapítani a tárgyak elemösszetételét – a szerk.]

Ezek a vizsgálatok egyértelműen azt bizonyították, hogy a maszkot borító zöld-kékeszöld szemcsék türkizből készültek, és azok magas cink- (Zn) és csekély vas- (Fe) tartalma rokonságot mutat az Azték Birodalom fővárosában feltárt főtemplom, az ún. Templo Mayor türkizleleteivel. A türkizberakásokat szegélyező, világos színű lemezekből álló borítás alabástromból, agyagkőből és egy ma még pontosan nem meghatározható anyagból készült.

A maszk XRF-vizsgálata (Néprajzi Múzeum©2022)

Az Azték Birodalom fővárosában feltárt főtemplom, az ún. Templo Mayor

A vörösre színezett területek környezetüknél sokszorosan magasabb vastartalma arra utalt, hogy színezőanyagként vasban gazdag földfestéket használtak, a szemöldökeket pedig a Mexikói-öböl partján évezredek óta használt bitumennel kenték be. A homlok két oldalán látható köröket, a hasonló tárgyakból kiindulva, mára már elveszett ezüstkorongokkal fedték le vagy ugyancsak türkizborítással ellátott kis „szarvacskákat” rögzítettek oda.

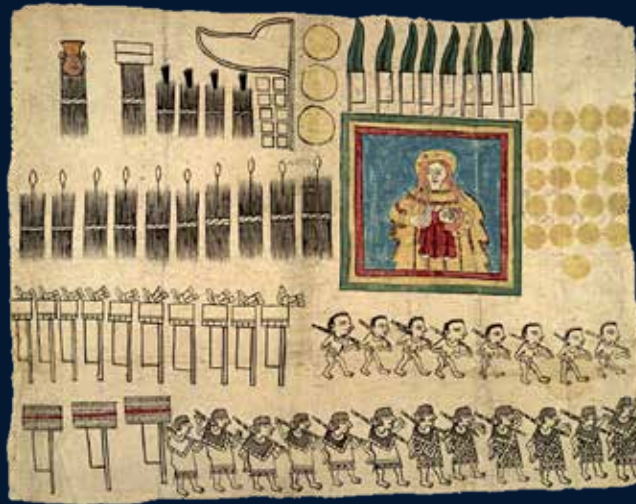
A maszk származási helyének, kulturális összefüggéseinek felderítését a legutóbbi évek muzeológiai kutatásai tették lehetővé, annak köszönhetően hogy az 1960–1970-es évek fordulóján három műkereskedő jóvoltából mexikói maszkok újabb hulláma érte el a nyugati múzeumokat. Az egyik műkereskedő 1971-ben mintegy 45, többségében töredékes maszkot ajándékozott a washingtoni National Museum of the American Indiannek. A múzeum igazgatójával folytatott levelezésből derült ki, hogy a tárgyak 1967-ben és 1968-ban abban a Tehuacán városa közelében található barlangban végrehajtott rablóásatásokból származnak, ahol a Tehuacán-völgyi kutatóprogram ásatásai is zajlottak 1961-től több mint egy évtizeden át. A program célja a mexikói termelőgazdálkodás, minde- nek előtt a kukoricatermesztés kezde-

teinek felderítése volt, amire különösen kedvezőnek bizonyultak a száraz Puebla-völgy védett barlangjai, melyekben Kr. e. 7000-ig visszanyúló rétegsorokat tudtak feltárni. A projekt résztvevői összesen mintegy kéttucatnyi olyan lelőhelyet azonosítottak, ahol valamilyen korábban fosztogatás történt, de olyan esetet is említettek, amikor saját kutatásaik idején történt fosztogatás az egyik barlangban.

Az 1966 és 1978 közötti bő egy évtizedben két másik műkereskedőtől – akikkel a Néprajzi Múzeum is lebonyolította említett cseresorozatát – több hasonló leletegyüttes került mintegy féltucatnyi európai és amerikai múzeumba a szóban forgó vidékről. Ugyan ezek is rablóásatásból származó leletek voltak, de a tárgyakat kísérő dokumentumok szerint ugyanarról a vidékről származtak, ahonnan a Washingtonba került leletek. További előnyük volt, hogy több esetben nem csupán magában álló tárgyként kerültek múzeumba, hanem olyan leletegyüttes részeként, ami lehetővé tette a kulturális összefüggéseik legalább részbeni feltárását.

A Tehuacáni Régészeti Zóna

Az amatéra (kéregpapírra) írt úgynevezett Huexotzinco-kódex egy lapja

A Néprajzi Múzeum maszkja szempontjából különösen az a leletegyüttes fontos, amelyet a maszkot a múzeummal elcserélő amerikai műkereskedő adott el 1966-ban a Kansas City-beli The Nelson-Atkins Museum of Artnak és a washingtoni The Textile Museumnak. A „mixtec sír leletei” között négy maszk, illetve maszktöredék, valamint a maszkok szemüregének lezárására szolgáló szemfedők, mozaikborítású fülkorongok és falapok, kőgyöngyök, koponyák, szandálok, agyagedények, kosarak, gyékényszőnyegek, kötélrészletek, valamint olyan nádból készült vázak voltak, amelyekre a Mexikóban széles körben használatos *amaté*ből, fakéregpapírból, rostból esetleg gyapotszövetből készült lapokat feszítettek ki. Ilyen, fekete és vörös festéssel ellátott kéregpapírdarabok ugyancsak előfordultak a leletek között. Ez utóbbi darabok több spanyol hódítás körüli időkből készült kódexből is visszaköszönnek. Az ezekben található színes rajzok olyan isteneket vagy szertartások során isteneket alakító személyeket ábrázolnak, akik ruházatuk részeként hasonló festett motívumokkal ellátott, vázra erősített *amated* díszeket viselnek. A leletegyüttesben talált darabok tehát ilyen szertartási viseletek részei lehettek. Az együttesekhez tartozó kosarak, gyékények és kötelek pedig az úgynevezett halotti vagy áldozati csomagok kialakítására szolgálhattak, ezekben helyezhették el az elhunytakat avagy az isteneknek szánt ajándékokat, melléjük helyezve a leletegyüttesekhez tartozó további tárgyakat, majd az egész csomagot barlangokban rejthették el, ahogy egyes esetekben a múzeumi dokumentációban származási helyként fel is tüntették azokat. Az egyes múzeumokba került leletek alapján az is kikövetkeztethető volt, hogy a műkereskedők a legjobb darabokat – így a Néprajzi Múzeum maszkját is – különválasztva adták el vagy cserélték el, míg a maradékot más múzeumoknak értékesítették.

Az itt bemutatott természettudományi és muzeológiai kutatások jól példázzák, hogy még egy minden adatot nélkülöző múzeumi tárgy előéletének rekonstruálása sem reménytelen, bár mindig maradnak nyitott kérdések. Jelen esetben az, hogy a maszkhoz szükséges türkizt honnan szerezték be, továbbá hol készíthették magát a tárgyat. Az előbbi kérdés megválaszolására további, ólom- és stronciumizotóp-vizsgálatok szükségesek, részben a maszkról leválasztott szemcséken, részben számos ismert nyersanyagforrásból származó mintán, ugyanis az Amerikai Egyesült Államok délnyugati vidékein több tucat türkiz-előfordulás is ismert, de létezik néhány Mexikó északnyugati vidékein is. A korábban általánosan elfogadott nézet szerint a prekolumbián Mexikóban felhasznált türkizhez kivétel nélkül a távoli észak-amerikai lelőhelyekkel folytatott kereskedelem révén juthattak, ma már azonban mindenképpen számolni a mexikói forrásokkal is. Annak eldöntésére, hogy egy konkrét tárgy honnan (akár különböző helyekről) származó nyersanyagból készült, szükség van a tárgy és a lelőhelyekről vett minták izotópos vizsgálatára is. Hasonló a helyzet a készítés helyének megállapítását illetően is. A készítéshez használt eszközök anyagát és jellegét meghatározó, nagy felbontású fotókon végzett mérések alapján jelenleg három különböző műhelykörzet azonosítható Északnyugat-Mexikóban, a hajdani azték fővárosban és krónikákból is türkizfeldolgozó vidékként ismert mistékek lakta területen. Reményeink szerint a Néprajzi Múzeum maszkjának további vizsgálatai fényt derítenek majd ezekre a kérdésekre is!

Rövid hírek a világból

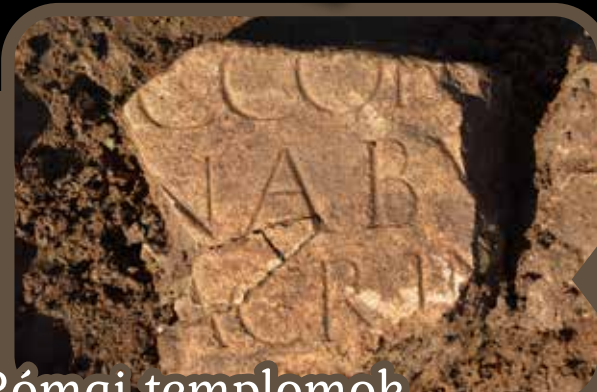
Bácsmegi Gábor

73

Az észti főváros, Tallinn kikötőjének közelében zajló építkezés kezdetén már tudtak egy 13. századra keltezhető hajóroncsról. Azonban a második, kitűnő állapotban fennmaradt hajómaradvány már nagy meglepetést okozott. A 24,5 méter hosszú, 9 méter széles hajó az előzetes dendrokronológiai vizsgálatok szerint a 13. század végén, 14. század elején épülhetett, de a pontosabb kormeghatározáshoz további vizsgálatokra van szükség.

Középkori hajóroncs Észtországban

Római templomok a római limes közelében

A hollandiai Hermen-Heweling mellett 2021-ben találtak római leleteket, majd nemsokára a régészek el is kezdték a feltárást, mely nem várt eredményt hozott. Legalább két római templom maradványai kerültek elő itt, melyeket a Kr. u. 1–4. századra kelteznek. Istenszobrok töredékeit, tetőcserepeket, festett vakolatokat és olyan gödröket találtak, melyekben valószínűleg valamilyen tűzáldozatot mutattak be a római katonák. Emellett rengeteg oltárt is találtak, melyeket főként Hercules Magusanusnak, Merkúrnek és Jupiternek ajánlottak. A feliratok is azt erősítik meg, hogy főképp katonák használták ezeket a szakrális tereket, ami egyedülálló Hollandiában.

A csehországi Mikulovice környékén egy késő bronzkori temetőt tártak fel a régészek. A legjobb megtartású koponyával rendelkező, bronz karperecekkal, arany fülbevalóval, bronztűkkel és rengeteg borostyánnal eltemetett nő arcáról rekonstrukció is készült. A DNS-vizsgálatok szerint a haja és a szeme barna, míg bőre világos volt. A nő valamikor Kr. e. 1880 és Kr. e. 1750 között élehetett.

Bronzkori arc-rekonstrukció Csehországban

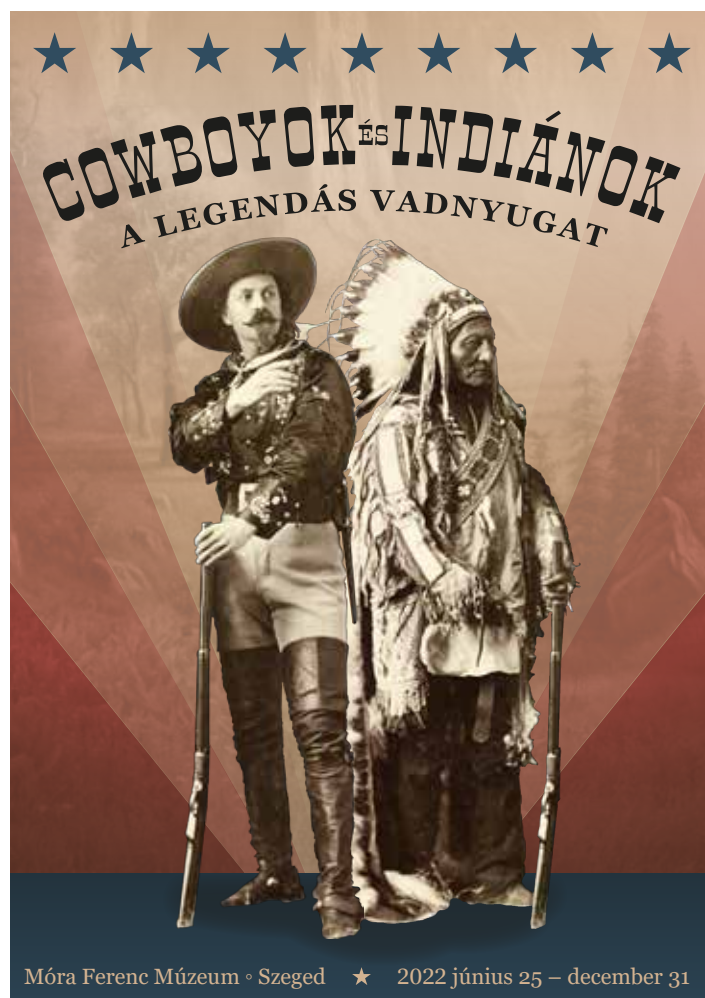
A Martin Opitz Kiadó újdonságai

Információ:
+36 30 321 1288

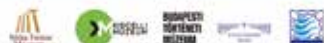
kiado@martinopitz.hu

www.martinopitz.hu

FEKETE HÁZ

6720 Szeged, Somogyi u. 13. / Tel.: +36 (62) 425-872
www.moramuzeum.hu

Móra Ferenc Múzeum • Szeged ★ 2022 június 25 – december 31

A tárló rendezése közben egy fuvallat elsodorta a kiállított maszkok címkéit. Segíts újra elkészíteni a feliratokat és elhelyezni a megfelelő tárgyak alatt.

A megfejtést beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2022. november 12-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelttér 1-3.) kérjük elküldeni.

Előző játékunk nyertesei:

Farkas Anna, Szabó Zoltán, Szeles Brigitta

Gratulálunk!

A farsangi fánk

Ha álarcokról beszélünk, nekünk, magyaroknak szinte azonnal a farsangi ünnepkör jut eszünkbe. Ehhez az ünnephez nagyon sok szokás kapcsolódik, amelyek közt jellegzetes ételeket is találunk. Az egyik legemblematikusabb tésztaféle a fánk, amely évszázadok óta összekapcsolódik a tél végi mulatozó időszakkal. Szerintem a fánkról mindenkinek valami kellemes, régi gyerekkori emlék, no meg a finom kelt tészta és cukor, esetleg a lekvár íze jut eszébe. Ki gondolná, hogy a kora újkor hozta el ezt is, a megnövekedő cukorfogyasztással együtt?

76

A böjti, valóban önmegtartóztató időszak előtt – amikor a modern dietetikusok is javasolnak egy kis tisztulási időszakot – a télen hiányzó vitaminokat, tápanyagokat visszük be a szervezetbe. A történeti időkben ekkor élték fel a téli tartalékokat, amit meg is ünnepeltek. Ezután jöhetett a keresztény ünnepkörhöz kapcsolódó böjt, majd a feltámadással az újabb ünneplés, s így jutottak el húsvétig. Édességeket is fogyasztottak ekkor, amit különféle kelt tészták cukorral, gyümölcsökkel való keverésével állítottak elő legtöbbször.

De vajon mit írnak a korabeli szakácskönyvek a fánkról?

Misztótfalusi Kis Miklósnál többféle fánkot is találunk:

1. Létezik a kelt tésztás változat, amelyet ma leginkább szalagos fánk néven ismerünk. Ezt Misztótfalusi körtvély-fánknak hívja, de akkoriban nem tettek bele gyümölcsöt.
2. A második típusban forró zsiradékba csorgatott, folyósabb fánkokat találunk. Alapjuk liszt, tojás és víz keveréke. Ilyet is ismerünk a mai hagyományban. A 16. századi emberek tolyó (vagyis toló) fánknak, tölcséres fánknak, illetve főkötős fánknak hívták. Az első kettő egy kicsit sűrűbb tészta, azt ki kell „tolni” a formából, melynek csillagalak a vége. A másik változatban a tölcséresnél nem a sárgáját, hanem a felvert fehérjét használják, ez kicsit lazább tésztát ad. A harmadik valóban „csorgató”, egy lyukas fazék aljából csöpögtették a zsiradékba.

3. A ma csörögéfánknak hívott szabdalt, gyúrt tésztát is ismerték. Ezt tojásból, lisztből készítették, de először forrázták, tehát kicsit előfőzték, majd úgy rántották ki zsiradékban. Feltétnek a korszakban gyakran használt vaját ajánlották hozzá. Ennek a korabeli neve süveg-fánk, mert a felsabdalt rudakat a recept szerint kúposan, egymásnak támasztva, tehát „süvegformára” volt illendő felszolgálni.

4. Létezett a gyümölcsökkel kombinált, hígabb tésztába bundázott fánkok csoportja is, amelyet szintén ismernek még manapság is az emberek. De a 16. századi receptlistában megtaláljuk a bodzafánk, a zsályafánk, a barackfánk és az almáfánk elkészítésének módját is. Ezeknek a tésztáját ekkoriban kadócnak vagy radócnak hívták, ez lényegében egy sűrűbb, olykor vörösborral is kevert palacsintatészta volt. A korabeli szakácskönyvek ajánlása szerint a kirántott gyümölcsöt frissiben érdemes fogyasztani, megcsorgatva mézzel vagy meghintve cukorral (korabeli nevén: nádmézzel).

5. De érdekes variációkra is találunk példát: ilyen az úgynevezett bába fánk. Ennek receptje a következő: szárazabb kenyérszeleteket áztassunk tejbe. Ha megszívták magukat, akkor egy tojással mazsolát és mézet keverjük össze, abba mártsuk a kenyereket és zsiradékban rántsuk ki őket. Ám mivel nincs benne hozzáadott liszt, az is elképzelhető, hogy a szétázott kenyeret összekeverjük a masszával, és azt rántjuk ki, ugyanis a kenyeret a korszakban liszt helyett sűrítésre is használták.

Az apró fánk már tényleg az édesszájúak receptje: itt a keményre felvert tojás habját keverik el cukorral, és abból gombócot formáznak, majd mindezt megforgatják cukorban és óvatosan kisütik.

Körtvély- vagy körte-fánk

- Hozzávalók:
- 40 dkg BL 55 fehér liszt
- 2 kanál édes kovász vagy 3 dkg élesztő
- 3 tojás
- 6 dkg vaj
- 2 dl tej
- + olaj a sütéshez

A recept ezt írja szó szerint:

„Végy édes tejet egy fazékba, törd egynéhány tojásnak a sárgáját; a fejerit tartsd egyéb szükségedre, úgy, hogy mennyi tej, annyi tojássárgája; abba tégy lisztet, igen jól keverd el, és egy kanálka élesztőt is tégy belé, jó sűrűn kell hagyni: azonban ruhával fedd bé a fazekat, tedd meleg helyre, hadd keljen meg, midőn megkél, darabonként dobd forró vajba, és mikor megsül, egy kis szálkával szedd ki, mind úgy cselekedjél, és igen szépen felpuffad és gyenge lesz, a tálban nádcukorral hintsd meg; ha az nincs, egyéb mézzel hintsd meg, vidd az asztra. Némelyek a tojásfehérjét is belé verik: de nem lészen olyan porhanyó, mint mikor csak a sárgájával csinálják: tégy ízlésed szerint, amint szereted.”

Tehát a tejet, a lisztet a tojásokat és az olvasztott vajat összekeverem. Én általában szeretem nem forrón, de olvasztva hozzáadni a vajat a tésztákhoz. Bár a legtöbb mai receptben csak sárgáját adnak hozzá, az is a saját szájjem szerint való, hogy szeretem beletenni a tojás fehérjét és sárgáját is. Mint látjuk, Misztótfalusi Kis Miklós is megadja ezt a lehetőséget a korabeli receptben, tehát régen is többféle módon készítették a háziasszonyok a fánkot. Annyiban bonyolítom a helyzetet, hogy ha különválasztom a fehérjét, akkor fel is verem és úgy keverem a tésztába, mivel tapasztalatom szerint kicsit lágyabb lesz, ha lassan, a habot nem összetörve adom a masszához. Ehhez adom hozzá a tejben felfuttatott élesztőt, mivel a legtöbben ezt használják a 21. században. A rutinosabbak használhatnak édes kovászt is, ez azonban órákkal fogja az elkészítést megnyújtani. Az élesztő hozzáadása után 30–40 perc kelesztés következik, majd kiszaggatom a kerek fánkokat. Ezeket utána tovább hagyom letakarva, meleg helyen kelni. Ezután fogom a tésztakörök közepét megnyomni és mindkét oldalukat forró zsiradékban kisütöni.

Jó étvágyat hozzá!

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2022. november 12-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés a 2022. decemberi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!

(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészetet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

Újra elérhető
a **HUNOK ARANYA**
a **dimag.hu**
felületein !

MOST MÁR AKÁR ELEKTRONIKUS FORMÁBAN IS OLVASHATJA A HATÁRTALAN RÉGÉSZETET!

Keresse a lap régi/új számait a **DIMAG.HU** felületein!

Fizessen elő a digitális változatra vagy akár olvassa újra a régi számokat!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK: RÉGÉSZEK A LEVEGŐBEN

A világhírű magyar származású régész, Stein Aurél a 20. század legelején egy cikkében arról írt, hogy mennyivel könnyebb dolga lenne a régészeknek, ha a levegőből is régészeti lelőhelyek után kutathatnának vagy a már ismert lelőhelyek átfogó vizsgálatát is elvégezhetnék egy repülőgép segítségével, de sajnos ilyen gépezet nem létezik (Stein egyébként a papírsárkányt és a 18. század óta ismert hőlégballont sem vetette el, de ezek egyike sem volt túl praktikus eszköz.) Erre mit ad Isten, két évvel később, 1903. december 17-én a Wright fivérek gépe, a Flyer I először a történelem során a levegőbe emelkedett. A régészeti szakma igénye a légi régészeti kutatásokra tehát előbb megszületett, mint ahogyan maga a repülőgép megszületett volna. A rohamosan fejlődő technológiát a régészek valóban az elsők között aknázták ki (maga Stein is hamarosan a brit királyi légierő egyik gépén indított légirégészeti kutatásokat a Közel-Keleten). Ma már nincs olyan ország a világon, ahol a légi régészet/légifotózás ne képezne elengedhetetlen részét a régészeti kutatásoknak. Steinék kétfedelű, nyitott gépe és „harmonika” fényképezőgépe óta azonban túlzás nélkül forradalmi technológiai változások történtek, ezeket még felsorolni is nehéz: digitális kamerák, drónok, műholdfelvételek stb. Manapság Magyarországon is régészek sora foglalkozik régészeti légi fotózással, légi régészeti kutatásokkal. Legújabb lapszámunk e téma hazai szakértőinek cikkeiből kínál most egy csokrot, bemutatva a magyarországi légi régészeti kutatások legújabb eredményeit. Tartsanak velünk, emelkedjünk most Magyarország fölé lelőhelyek, leletek után kutatva!

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT!

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

Munkácsy

MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM

BÉKÉSCSABA

Terrakotta hadsereg

Az első császár üzenete

2022. VI. 16. – X. 30.

Tekintsék meg a világ 8. csodáját
AZ ÉV MÚZEUMÁBAN!

Élethű replikák

Teljes árú belépőjegy: 1500 Ft

Kedvezményes árú belépőjegy (nyugdíjas, diák, fogyatékkal élő, katona): 750 Ft

Családi belépőjegy (2 felnőtt + 2 vagy 3 gyermek, 14 éves korig): 4300 Ft

Munkácsy Mihály Múzeum | 5600 Békéscsaba, Széchenyi utca 9.

Telefon/Fax: +36 66 328 040 | web: www.munkacsy.hu

e-mail: mmm@bmmi.hu

Munkácsy
MUNKÁCSY MIHÁLY MÚZEUM
BÉKÉSCSABA

MUNKÁCSY
NEGYED
2020

Békéscsaba
Munkácsy
városa

bmc
Békéscsabai Média centrum

www://

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

